

Пбб 430/
194/2

194 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 194

ИМБРО ТКЛАЦ

УСПОМЕНЕ

ДРУГА КЊИГА

ID=16483079

ПБб 430/194/2

КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXIX. БР. 194.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И Б. ЦГЧЗ 7.26

Др. ИМБРО ИГЊАТИЈЕВИЋ ТКАЛАЦ

УСПОМЕНЕ

ИЗ МЛАДОСТИ У ХРВАТСКОЈ

У ПРЕВОДУ И С НАПОМЕНАМА
Д-РА ЈОСИПА МАТАСОВИЋА

ДРУГА КЊИГА

1926

ШТАМПА ЗАДРУГА ШТАМП. РАДНИКА „РОДОЉУБ“, БЕОГРАД

Имбро Игњатијевић Ткалац

Премда су Угарска и Хрватска у најстрожијем смислу ријечи агрикултурна држава, и према томе не могу постојати без бројнога сељачкога сталежа, није се све до времена Марије Терезије мислило о поправљању социјалног положаја, тога предувјета за читав државни живот. Пуштало се, да сељак расте као поживинчен и незналица, а то зато, да га боље могу искористити. Сељачки су сталеж назвали „биједни пук што плаћа“, а појам племства о њему види се у начелу, да је тај пук најбољи кад плаче, а најгори кад се смије. И да се тај сељачки сталеж одржи као носилац свих државних терета, требало је да увијек плаче. Одношај између властелина и кмета није се оснивао на законима, него на обичном праву појединих крајева. Поданик није био роб, али је био везан за земљу и подвргнут патримонијалној судбености земаљскога господина, који га је смио тјелесно кажњавати, вршити на њему казну лишења слободе, а ако је имао и „*jus gladii*“ (т. ј. право да узме живот) могао га је уз присједништво двојице жупаниских судца осудити и на смрт на вјешалима. Барбарска злоупотреба те патримонијалне власти натјерала је цара Карла VI. године 1737., те је радње поданика ограничио и уредио „урбаријалним редом“ за Славонију. Како то није био закон и пошто тај „ред“ није нико поштовао, предложила је Марија Терезија 1764. државном сабору организацију једнога повјеренства за израду опћег одговарајућег закона. Гдигод је није спријечила биготерија, она је увијек покушавала да олакша биједу својих поданика. Тај урбаријални закон би проглашен 1766. Како није био уставним путем донесен, то је вриједио као

„провизориј“, и никада се није строго проводио⁹⁷). Било је много земаљске господе, а и ја сам их неколицину познавао, који су са својим поданицима поступали као што су западно-индиски власници плантажа радили са црначким робљем, као да збиља за њих није било закона. Почевши од „права прве ноћи“ чинили су сељаку некажњено сва могућа насиља. Истом на сабору 1832.—1836. дође до више хуманог урбаријалног закона, који је знатно побољшао прилике кметова. Него је кратко потрајао тај закон, јер је епохални државни сабор 1847.—1848. укинуо сав урбаријални одношај одштетом земаљске господе, укинуо патримонијалну судбеност и повратио сељацима држављанска права, којих су били лишени око тисућу година.

Откад сам био прочитао Монтескјеово дјело *Дух закона* и од Делолма *Енглески устав*, уза сву сличност с енглеском, чинила ми се угарска уставност као карикатура, као, рецимо, човјек, који је престао да расте у шестој или седмој години: глава, руке и труп — краљевство, клер и племство, — лијепо су се и даље развијали, али ноге, — грађани и сељаци, — закржљале, све више и више у немогућности да носе тежину горњег тијела и да се крећу. Тешко је рећи, шта би се било догодило последије једне даље генерације са државом Угарске и Хрватске, да није Кошутов дух и енергија провела на сабору 1847.—1848. преображај устава из феудалног у репрезентативни. То се не зна, јер се не могу прорачунати последице једне социјалне револуције, до које би свакако било дошло. Неумрла је зато слава Кошутова, што је то предухитрио реформом. И тога ради могу му се опростити многе и кобне националне заблуде. Галициска буна 1846. бијаше играчка према оном, што се морало предвиђати и чега се морало бојати у Угарској.

Трајала је непрестана борба за политичку слободу, да што и за властите сталешке повластице, а бијаше уперена против апсолутистичких настојања бечке владе, и тако су сви остали државни интереси

били бачени у позадину. Најприје је потамнио, а затим посве нестао — ако је уопће постојао, — сваки бистри појам о економским основама укупнога социјалнога живота народног. Увијек се више трошило но што се имало; продавало се жито на влату, непокошена трава на ливади, вино на чокоту, шљиве на деблу, за било коју цијену, па ако то није достајало, правили су се дугови са зеленашким каматама. У Хрватској није било кредитног новчаног завода.⁹⁸⁾ Једино загребачки каптол бијаше некаква рудиментарна хипотекарна банка. Каптол је добро господарио врло великим имањем бискупије, те је велепосједницима давао зајмове на добру и прву хипотеку. Премда су фондови загребачкога каптола били знатни, ипак нијесу могли бити довољни за све већу тражњу зајмова, те се њима могло користити само мало економија. Још мање су могле задовољавати молбама за хипотекарне зајмове управе јавних задужбина. И ко се није могао намирити на два ова врела, тај је био свирепо изручен немилостивим шакама професионалних зеленаша. Велепосједници имађаху код куће свега у изобиљу за живот, само никад нијесу имали новаца. И њихова економија све се брже приближавала крају. Гроф Стефан Сечењи био је први, који је покушао да својим земљацима освијетли у дјелу *О кредишу* економске прилике Угарске. Упозорио је на велико а због незнања и несташнице новца неискоришћено богатство природнина. Него, није наишао на разумијевање. Не варам ли се, тако је онда послѣје и врло млади Кошут у свом листу „Pesti Hirlap“ духовито и сретно обрађивао господарска питања, али се био залетио, хтијући домовину своју учинити независном од иноземства. Мислио је, да се од неразвијене агркултурне државе може у исто вријеме створити индустријална. Предлагао је, ваљада на Листову побуду, протекционашки систем за очекивану националну индустрију, независну од иноземства. У том смислу би основано једно угарско „заштитно друштво“ (Védegylett)⁹⁸⁾. Чланови су се обавезивали, да ће употребљавати само домаће индустриске и трговачке предмете. Испрва је „заштитно друштво“ наишло на велик

одзив. Куповало се само оно, што је било „домовинско“. Набрзо се, међутим, разабрало, да су и ти „домовински“ индустриски производи били исто тако скупи као што и лоши, те да су их могли добити неспорно јефтиније и боље из Аустрије и Енглеске, па се првашње одушевљење за „домовинску“ индустрију ипак нешто брзо распршило.

Пошто су започели зидати патриотске економске зрачне куле, хтјело се и путева до њих. Сматрало се потребним наћи и „наше море“. Јадранско Море, на чијим обалама станују Словени и Талијани, требаше постати „мађарско море“. Једна жељезница од Земуна до Ријеке требала је спајати с морем Тису и Дунав. Ова неоспорно корисна идеја за Угарску би и у Хрватској примљена с одобравањем, али нико овдје није мислио на природне посљедице, што ће настати, кад се отвори промет на овој жељезничкој прузи. Сав извоз Угарске у приморје иђаше од Дунава Савом и Купом до Карловца лађама, а одавде до Ријеке лујзинском цестом. „Цесту Марије Лујзе“ дао је сазидати један генерал, барон Вукасовић, на рачун једнога приватнога друштва, које је и одржавало. Промет водом и цестом изискиваше чешће претоваривање робе, па су у Хрватској и Славонији заслуживали многе новце трговци, шпедитери, лађари, кириџије, носачи и многи други. А они су се надали, да ће жељезницом још и више зарадити. Макар да сам економски био слабо поткован, ипак ми се чинило, да Хрватска неће баш ништа добити жељезницом осим брзине особнога промета, јер ће се роба утоварити у Земуну, а истоварити на Ријечи; позитивно, она ће губити, јер ће отпасти зарада хрватских шпедитера, бродара, товарника, носача итд. Та, богатство мојих дједова, и по оцу и по мајци, датираше је великим својим дијелом управо из тога „међупромета“. Али карловачки трговци, с којима сам о том говорио, гледали су ме са сажалном надмоћношћу те су говорили, да се те и такве ствари не дају научити из књига, него само пословним искуством. Жељезница Земун—Ријека, није, додуше, још увијек потпуно дограђена, али је трговина у Сиску и у Кар-

ловцу сасвим дотучена. Може се до душе из Сиска преко Загреба у Карловац, па одавде на Ријеку доћи брзо, а хвала буди и „зонској“ (појасној) тарифи министра Бароша, и јефтино путовати, но осим гостионица по станицама, осим неколико носача и фијакерских кочијаша, нико од жељезнице не заслужује новаца, а у Хрватској су од ње ишчекивали брда злата¹⁰⁰).

Тој коби могла би Хрватска можда и избјећи, када би се пољопривреда радила разумније, а и уз јефтине новце кад би се дигла производња, која не би подмиривала само властите потребе. Осим тога, није било најважнијег предувјета за сваки напредак, народне просвјете. На државном сабору 1832.—1836. било је додуше ријешено оснивање народних основних школа, но јер је врло мало опћина могло набавити новчана средства, а многе то нијесу ни хтјеле, и јер се жупаниске управе за народну просвјету нијесу ништа занимале, није се закон ни проводио. Жупаниске области умовале су овако: ако је већ скроз необразовани кмет увијек склон на буну против земаљске господе, биће с образованијим још горе. И када би се у жупаниским скупштинама такнули овог жалосног питања народних школа, смијуцкала су се сакупљена господа један другом у лице начином староримских аугура. „Илирци“, готово од реда грађанскога поријекла и стога пријатељскије расположени за сељаштво од племениташких земљепосједника, непрестано су бранили интересе народне просвјете, али их је племство увијек надгласало; и ти предлози нијесу никад могли да се остваре. Па како су и посједници робова у Удруженим Државама Америчким били забранили својим црнцима полазак школа, тако су и „мађарони“ били начелни противници народних школа. Један од најкомичнијих призора, што се могу замислити, збио се за вријеме једне главне скупштине загребачке жупаније. „Илирци“ су се служили новим правописом, — што сам га прије напоменуо, — досљедно и код писања презимена. Мађарони су протестовали из петних жила,

као да је нови правопис велеиздаја. Илирци предложише, да сваком буде допуштено писати своје име новим правописом, ако усхтједне. На сједницу дођоше бројно туропољски сеоски племениташи, те под вођством свога комеша Данијела Јосиповића одгласаше сви као један „против“ С тога је предлог био одбијен великом већином гласова. У ствари је пикантно то, што су између 300—400 Туропољаца можда само 3—4 знала читати и писати, а и ови ваљада нијесу имали појма, шта је то правопис. Тако су ето аналфabetи одлучивали у питању за које је било потребно барем знање читања и писања. Аналфabetи су дакле у оно вријеме суверено одлучивали о умјесности или неумјесности данас опће примљенога правописа хрватскога језика! Истом 1848., када су „Илирци“ дошли у Хрватској на владу, започеле су се по опћинама оснивати народне школе. Него спровођење опће школске дужности, па облигатна и бесплатна настава чини се, да и данас још наилази на непремостиве запреке. Данас ваља тражити узрок не више у индоленцији земаљске владе, него у лошим економским приликама сеоских опћина.

У вријеме моје младости, све тамо до у четрдесете године, нијесам познавао ниједнога сељака, који је ишао у школу и научио читати и писати. Мој отац бијаше ванредно доброћудан и добротворан човјек који није могао гледати туђу бол и несрећу, а да не би, штогод је могао више, помагао, па ипак је и он био прожет опћим предрасудама, да је, наиме, господарско стање кмета тако добро, како само може бити, и да је настојање око некаква побољшања само пуко заваривање оних људи, који сељака буне против властелина и покушавају га навести на отпор, а крваво угушивање тога отпора онда ће истом унесрећити сељака. И да докаже ову своју тезу, показа једаред једну прастару липу, која је одсјечена лежала и трунула у селу Крашићу, на путу у наше винограде у Новаковић-Гори; показа то као символ крвавог угушивања једног сељачког устанка. Ја сам све до половине тридесетих година виђао то оријашко стабло

а опсезало је више од два хвата. Онда је још бујало и често сам почивао у његовој сјени и о Духовима за вријеме празника наслађивао се његовим цвијетом. Иза неколико година не видјех га више из даљине да стрши, него га угледах на тлима на тргу пред жупном црквом без грана и лишћа. Пожурим се у жупни двор, да сазнам од жупника, шта се догодило с прекрасном старом липом. Жупник није био код куће, али ми је његова газдарица уз плач и сузе исприповједила жалосни догађај.

„Наше је сељаке“ — причала ми је — „госпоштија“ увијек немилосрдно гулила. Никада се властелински чиновници нијесу задовољавали с правом деветином жита и сијена, ни десетином вина, него су захтијевали још половицу тога свега. Сељаци су се бранили и бранили код госпоштискога суда, али нијесу ништа постизавали, него само двоструку мржњу грофа и његових чиновника. О Ускрсу се зачуло за „нове правце“, које да је цар дао сељацима за заштиту против господе. Радило се о краљевском предлогу за урбаријални закон, који је био примљен на сабору 1832. — 1836. На Духове се скупио свијет под липом*) испред цркве, па се договорио, да више неће госпоштији давати ни деветину, ни десетину. Кад се свршила жетва и берба и дошли госпоштиски чиновници, да траже деветину, обореше се кметови на крвопије лопатама, сјекирама, косама, вилама и свим што бијаше при руци, те их полумртве изубијаше. Госпоштија је затражила од жупаније војну помоћ против сељака. Господин жупник покушао је с проповједанице да сељаке умири, те их је позвао, да дају деветину, док их цар тога не ослободи, а то се још дотад није догодило. „Ти знаш (рече газдарица), како сељаци поштују нашег господина жупника, но кад је држао ту проповијед, сви су

*) Липа је у Словена оно, што у Германа храст, свето дрво. „Под липом“ се вијећа о опћинским стварима. Готово је пред сваком жупном црквом засађена липа, ваљада као знамен старинског права. Ни стара трула липа никада се не сијече. Тридесет година живим у Италији и не знам је ли та симболика књижевно испитана.

били изишли из цркве и пустили га сама унутра са женама, па се опет скупише под липом. Казивало се, да су се људи завјерили, да ће своје „старе правце“, које да је сада цар обновио, бранити крвљу и имањем против власти господе“.

„Током недјеље дође много, врло много војника. Кад су их сељаци запазили, сабрало се једно 300—400 њих под липу оружаном лопатама, косама, сјекирама, а некоји и пушкама. Тако су спремни на борбу ишчекивали војнике. Напријед су ишли официри с извученим сабљама, а онај, који је био на коњу, запита за старјешину. Твој винцилир, стари Иве Новаковић, ступи из гомиле и запита официра, зашто је дошао с толико војника, који се у малом селу не могу укочити. Официр као да га није разумио и повика нешто својим солдатима, што опет наши људи нијесу разумјели. Један војник иступи из редова, стане покрај часника, те запита старог Иву, шта је то хтио да каже. Иве му одговори, да сељаци неће ништа друго, него бранити правце, које им је цар дао против господе, а ова их газе. Ако солдати штогод зла не смјерају, нека се мирно поврате у Карловац. Солдат и официр говорише међусобно, а затим рекне солдат Иви, да капетан заповиједа, нека се сељаци одмах разиђу својим кућама и запријети им са 50 батина, ако не буду мировали. Исто заповиједи Иви, да војнике укочачи у селу и да се под пријетњом од 25 батина побрине за њихову опскрбу. Кад је то Иве разумио, баци ону своју лулу, коју васцијели дан није вадио из уста, те рукне као дивља звијер: „Људи, јесте ли то чули! Зар смо разбојници, да се с нама тако поступа! Одлазите, војници, одавде, овдје нема што да тражите. С нашом господом свршићемо ми већ сами“. Сељаци завикаше: „Натраг солдати или ћемо ударити!“ Солдат, који је стајао уз официра и с њим говорио, рекне на ово Иви, да ће га смјеста повалити на клупу и одрапити му 50 батина, не разиђу ли се сељаци смјеста. Кад су чули сељаци, како се то пријети старцу, опколе официра, те га свуку с коња. Он извуче сабљу и удари њом нај-

ближега сељака, али га други оборе на тле. Солдати опале пушке и четири сељака падоше мртва. Наши људи баце се у то као бијесни на војнике и за цигли час поубијаше неко пет војника својим кијачама, сјекирама, косама и с оно пар пушака. Борба је била крвава и при том погибе још десет других сељака, међу њима и честити стари Иве, кому је један солдат кундаком расколио лубању. Људи не могоше одолити пушчаној ватри, те се разбјегоше широм, а солдати за њима као на зечеве, те их још десетак убише. Пушкарање заплаши жене у селу и ове полете према липи, а кад тамо виде мртве, почеше дреку и плакање, да би се и само небо сажалило. Солдати запосједоше све сеоске куће, и нико није смио напоље ни унутра. Али то све није дуље трајало, него што ти ово причам. Кад је било све готово, ето у кочији господина вице-суца из Јаске, те опази под липом жене око мртваца и рањених. Запрепашћене и бијесне жене повикаше на њ: „Зашто они нијесу били, и да сте вршили своју дужност, не би било ове велике несреће“. Није могао ни да ријечи писне. Жене су кријештале и псовале га, а он је трчао од једнога мртваца до другог и безумно се дерао, јер мора да је илак осјетио, да се сва та несрећа не би била догодила, да није био површан и да није закаснио. Онда му је један рањени сељак, који је лежао у близини липе, приповиједао, како се све то догодило. Затим се одвезао у село и повратио натраг под липу с рањеним официром, који је заповиједао. Лешине су отпремили у цркву, а хитно је послано по лијесове у Јаску и по лијечника за рањенике. И да си само видио нашега господина жупника, који је дан прије отпутовао у Загреб, па се у вече послије покоља повратио! Плакао је као дијете, а проклињао официра, солдате и суца. Кад је друго јутро дошао у цркву и опазио толике лешине, зариче попут рањене живине: „Божја правдо, зар нећеш осветити ова уморства?“ Одмах је хтио опет да иде у Загреб и да од жупаније затражи строгу казну за кривце, јер је проливена крв вапила за осветом. Него Мико Но-

ваковић, брат умореног старог Иве рече му плачући: „Но ко ће онда да покопа ове наше мртваце?“ И господин жупник му даде за право и остаде.

„Било је врло вруће и лешине се брзо почеше распадати, а око подне већ се није могло боравити у цркви. но лијесови још нијесу били стигли из Јаске. Господин жупник рече, да се лешине метну на даске, однесу на гробље и покопају у заједничком гробу. Сви људи за рад из села дадоше се на тужни посао. Војници, који су имали наредбу, да никога не пуштају из кућа, заборавили су заповијед и пустише људе на рад. Ниједан официр није изашао на видјело. јер очито, да су се бојали народне освете. Господин жупник слао је гласнике у Јаску и Карловац, али се ниједан није враћао. Око запада сунца обавио се спровод. Хвали Богу, дијете моје, што то нијеси видио, ни чуо! Камење би проплакало, видјети 27 лешина и слушати јаук и плач људи, жена и дјеце! Било је страшно, да полудиш! И како су лешине поређали једну уз другу, ужасно! Дошли су људи из Славетића, Свесвета, Драганића и Прибића и помагали у тужном послу. Господин жупник благословио је све мртваце заједнички, те је одржао проповијед над раком. Не знам ти рећи, шта је проповиједао, јер сам се разболила и нијесам ништа разумјела, али људи кажу, да је господин жупник имао право.

„Увече је стигао велики судец са јасканским суцем и с неколико јуратуша (судских писара). Дао је позвати офицере и наше људе такођер. Сељаке је поздравио псовком: „Ви пси и скитнице, право вам буди, штета, што вас све нијесу постријељали и убили! И ви говорите о вашим правицама? Ја ћу вам показати, шта су ваше правице! А сад ајте сви до врага!“

„Другог јутра дођоше неколицина официра из Карловца, разговорише се с преосталим официрима и суцима. Јуратуши су писали читаво јутро и прије но што су дошли к нама на објед, потписали су многе папире, па су хтјели, да их и господин жупник потпише; но он није хтио, мада га је за то молио велики судец склопљеним рукама. Велики је судец не-

што говорио с официрима и један официр оде у село, те се поврати с 30 до 40 војника. Сви су имали лопате и сјекире, те се поставише под липом. Кад сам их видјела, застаде ми крв у срцу и рекох сама себи, да су ови крвници зацијело поодузимали нашим људима у селу све лопате и сјекире, да се не могу бранити и да их сада све хоће побити. Зовнем господина жупника из собе и покажем му призор, но он ми рече: „Неће они убијати наше људе, него ће посјећи нашу тисућљетну липу. Велики је судац то наредио и рекао, нека тако сељаци виде гдје им леже старе и нове правице“. И док је он мени говорио, зачула сам прве ударце сјекира о стару липу и било ми је, као да ми убијају оца или браћу. Плакала сам као мало дијете, али сам се тјешила да солдати с тим старим деблом ипак неће моћи бити готови. У селу су војници стражарили, да нико не изиђе из кућа. Но да су наши људи само слутили, да се сијече стара липа, зацијело би се опет бацили на војнике и опет би дошло до новог крвопролића, али овако они нијесу ништа знали. Солдати су на липу ударали и ударали, но посао ја споро напредовао. У вече су запалили неколико ватара и радили цијелу ноћ. Велики судац и јуратуши сједоше послије вечере скупа с официрима да играју карата и тако су банчили до у касну ноћ. А господин жупник опет је цијелу ноћ само шетао по својој соби и уздисао. И ја нијесам могла спавати, јер су ме бунили непрестани ударци сјекира. Кад је почело сванјивати, зачујем громку буку и онда јаук и запомагање. Скочим прозору, али нијесам ништа разабрала, те се брзо обучем, да изиђем из жупнога двора и развидим. И онда сам видјела оријашко стабло посјечено и бризнем плакати. На једној страни испод дебла вириле су двије људске ноге. Био је то један солдат, који није доста брзо одскочио, кад је дебло почело падати и оно га је здробило. Немогуће бијаше извући лешину, те јој само ноге одсјекоше и покопаше без трупа и главе. Прије подне отпутоваше господа, а у вече одоше и солдати.

„Кад су друго јутро сељаци видјели своју липу посјечену, плакали су и јецали, да се Бог драги смилује. А у недјељу дођоше сељаци из околице до липе, те су плакали као за каквим мртвим човјеком. Михо Новаковић није се могао умирити због братове смрти те рекне људима, да би некоји с њим пошли у Загреб и од бана затражили права и казну убојицама. Одмах се јавило седам старих људи и у понедјељак одоше пјешке у Загреб. Бан их није ни пустио преда се, него им је поручио, да је већ наредио истрагу, а они нека се врате кући. Отада је прошло већ три мјесеца, али истражно повјеренство још нико није видио. А што је и стало господи до сељака! Него господин жупник увијек вели: „Освета ће ипак једном доћи и биће страшна“.

Ову припросту приповијест саслушао сам са згражањем и великим сажаљевањем и да је само не заборавим, поновио сам је у себи од почетка до краја, кад сам даље јашио из Крашића до Новаковић-Горе. Жупникова кухарица приредила ми је ужину, док је жупник у сусједном селу причешћивао једног болесника на самрти. Она ме запита, док сам јео, како да у Карловцу нијесам ништа чуо о том страховитом покољу. Па, уистину, у граду су причали, да су се у Крашићу нешто сељаци побунили и да је било троје четворо мртвих. Сељачких немира бијаше чешће због шумског сервитута, па се даље није о Крашићу приповиједало. Жупаниске и војничке власти имале су, дакако, већ разлога, да забашуре тај случај, а „Agrarzeitung“ није смјела о том ништа извијестити. Тако се није знала истина. Наравно, нити је била наређена истрага, нити је ико позиван на одговорност. Честита жупникова кухарица право је говорила: „Шта је стало господи до сељака!“ Само је дуги низ година трунуло оно оријашко дебло као свједочанство ужаса онога кобнога дана: ниједан сељак није ни гранчицу хтио одсјећи са оног светог дуба, из чијег је жиља порасло ново стабло.

Сад сам појмио жучну мржњу кмета против

„господина“, то јест против свакога онога, који није одјевен у сељачко рухо, и сјетио сам се једне неразумљиве ријечи приликом једне згодице у мом дјетињству. Непосредно близу наше курије у Водостајама, била је и кућа сељака Мејашића, но он није био наш кмет. Старешина дома, Јанко Мејашић, био је полијеп старац врло тамне пути и куштрава црна брка, а лице му имађаше мрачан изражај. Сељаци му дадоше надимак „кољо“ (убојица), јер је при једној међашној распри убио и одлежао десет година тамнице, те су га сви избјегавали, и он је живио посве осамљен са сином и његовом женом. И мојим родитељима бијаше Кољо непријатан, па моја мајка није хтјела да с њим говорим. Него Кољи мора да сам био симпатичан, и кад сам с нашим лађаром Јовом сједио на нашем сплаву и брбљао, долазио би до нас Кољо, те би гладио моје увојке и мене љубио. Опазио сам, да би се тада његово лице ведрило и добивало доброћудан изражај, па сам човјека и ја заволио. А када би ме моја мајка корила, што сам говорио с Кољом, одговарао бих: „А зашто и не би с њим говорио, кад је са мном пријазан и када ме воли“. Једанпут се свадио с нашим шпаном и потеглао нож из џепа. Шпан отрчи у кућу по ловачку пушку. Кољо се баци на њ с голим ножем, но ја потрчим пут њега, обујмим му кољена и завапим у страху: „Драги Кољо, молим те, немој шпана збошти!“ Моја наивност разоружала је његов бијес. Он је затакнуо нож и викнуо шпану: „Овај пут те је спасло дијете, али ми се чувај да се други пут сплетеш“. На то ме дигну на руке, пољуби ме и рече: „Какве ли несреће, што си господско дијете, мој добри малишу!“ Мени се причинило као да је плакао, и унаточ мога страха пољубио сам га, јер ми је увијек било жао, да видим кога да плаче. Код куће сам запитао мајку, зашто је несрећа бити господско дијете, а она ми одврати, да је напротив несрећа бити сељачко дијете. Наравно, да сам више вјеровао својој матери, него старом Кољи, али нијесам заборавио његових ријечи и мислим, да сам послије

крвопролића у Крашићу нашао одгонетку загонетке у мржњи сељака против господе.

Послије сјече у Крашићу жацао сам се, да мислим о одношају земаљске господе и поданика, па сам мислио о жупниковим ријечима и згражао се, да ће ипак доћи до освете, која ће бити страшна. У срцу сам пристао на страну сељака, јер сам видио како са појединцима поступају земаљска господа, која се дружила с мојим родитељима. Ова господа нијесу помишљала на то, да су и кметови људи и да се с њима мора човјечански поступати. Кад сам половицом четрдесетих година оферијама путовао из Берлина преко Беча кући, сусрео сам у благовалишту, у бечком „Хотелу к римском цару“, недавно преминулог кнеза Камила Рохана па сам чуо, како говори с другом неком господом о аграрним приликама у Чешкој и да је он на својим имањима укинуо „роботу“ и са својим поданицима утаничио уговоре. Они би давали и плаћали намјесто феудалних даћа новац, те би се након амортизирања цијеле уговорене своте могли откупити и постати правомоћни власници своје земље и кућишта. Операција је потпуно успјела и његов би примјер сљедовали и многи други, да им невјероватно заслијепљена влада није почела сметати. А он, Рохан, бољи је него икад прије; сељаци плаћају савјесно и тачно, па он зна на који доходак може да стално рачуна. Радника има колико хоће и тројица ураде сада више, него десеторица прије на работи. Ово приповиједање побуди врло живо и мој интерес. Представим се кнезу и запитам га, да ли знаде угарске аграрне прилике и би ли се његово ријешење могло примијенити у Угарској и Хрватској. Он потврди оба питања, те ми исприча све, како се спровела његова реформа, па да не сумња, да ће унаточ владиних запрека чешки великаши и Шварценберг, Лобковиц, Валдштајн и други све то провести на својим имањима и створити добар и имућан сељачки сталез.

То би било дакле ријешење, за које сам тражио

формулу, али је не могах наћи. И пут из Беча у Карловац још ми никад није тако дуго трајао, јер не могах већ да дочекам, па да исприповједим случај кнеза Рохана, надајући се, да ће га сви властелини примити с одушевљењем исто као ја, те се пожурити, да га спроведу у Хрватској. Одмах послије доласка у Загреб, сретнем мога братића Карла пл. Јелачића; био је велепосједник и духовит човјек, и ја се пожурим, да њему исприповједим, шта сам чуо. Он ме слушао и доброћудно се смјешкао, а кад сам довршио, прасне у грохотан смијех. „Будући да си млад и неискусан, мора ти се опростити, што причаш и вјерујеш у такве бајке. Кад једанпут одрастеш и будеш као ја, онда ћеш и ти увидјети, да су то само утваре, што би хтјеле тим лијепим младеначким сањаријама побољшати кметско стање и одстранити класну мржњу између кмета и господина. Ако ти нијеси кадар да сељаку заповиједаш, прерашће ти, штоно ријеч, преко главе и онда гледај, како ћеш с њим даље. И то, што велиш, излази на чисти комунизам“. — „Кнез Рохан ваљада није комуниста, нити сам ја то“. — „Ви сте несвјесне комунисте, а поврх тога и луде, које би ваљало затворити у лудницу, да не шкодите опћенитости. Ја ти дајем поштену ријеч, кад би ти тако говорио у „конгрегацији“ или у сабору, да би те без икакве грижње савјести смјеста убио“. Ред смијања дође сада на ме. Одговорио сам му овако: да се идеје могу хвате и хвате закопати у земљу, једаред, кад вријеме за њих сазрије, оне ће нићи као трава, и нема те силе, која би их задржала у земљи. А тако ће бити и са еманципацијом сељака. Данас је можемо још добровољно спроводити, и то тако, да ништа не губимо, него и да добивамо, па ће нас још славити као ослободитеље. Но сумњам, хоће ли то бити могуће за десет или за двадесет година, и бојим се, да ће се онда сељак хтјети задовољити својим имањем, него ће за „привагу“ тражити и нашу кожу“. — „Па то је оно, што морамо спријечити“, рече Јелачић, „и зато не смијемо допустити да се дира *status quo*“.

А то је било схватање и свих других, с којима сам о том онда говорио. Него већ и за пар наредних година бијаху господа поучена, да не могу спријечити ни еманципацију поданика, нити бранити неприкосновени *status quo*: угарски државни сабор 1847—1848. управо жалосно докрајчи лијепе сање земљепосједника, али их с друге стране спасе од поданичке освете, јер поданици зацијело не би с њима њежније поступали него што су и властелини поступали с њима.

2.

Данашњи нараштај тешко себи може право представити припрост живот, како се водио све до почетка четрдесетих година. Захтјеви свих слојева, што се тиче стана и одјеће, бијаху врло, врло чедни. Само ванредно одлични или веома богати људи имађаху у својим становима неколико јако примитивно обојених соба, а иначе су собе биле обично вапном обијељене, а доље бијаше још тамније обојени „сокел“, а често је и тај мањкао. Папирне тапете сматрали су за велик, ванредан луксуз. Под је био тесан и сваке седмице чишћен бијелим пијеском, а паркети од дрвета бијаху ријеткост. У отменим старим фамилијама видјели су се на празним зидовима портрети предака, обично лоше сликани, а иначе само погдјекад осредњи бакрорез у црном оквиру. Завјеса се није могло много видјети. Уређај једне „боље“ собе за примање састојао се од отомана, од неколико фотеља, столица, које су биле превучене вуненом тканином, ређе свиленим дамастом; затим од округлога стола, огледала, па — гдје је то било могуће, — од стакленог ормана за сребрнину. Овдје ондје виђало се пиано. Пред отоманом простирао се саг велик $1\frac{1}{2}$ —2 метра. Само се ријетко могло видјети, да је читава соба била покривена ћилимом. Усред благоваонице стајаше велик сто за развлачење, онда сто за slu-жење, бифе, неколико столова за играње, једно канапе и што је могуће више столица. У спаваоници

су били осим кревета тоалетни сто, огледало, неколико ормана и слика Мадоне. У отменим се кућама јело из порцулана са сребрним једалима, иначе из посуђа од каменине или из енглеског Веџвудова посуђа, но и из коситреног и са коситреним жлицама. Кухиња бијаше једноставна, сласна и сочна, а вино би, да је било боље подрумарство, било изврсно. Али пило се и тако, какво је било. Много се пило кафе, но чај се напротив није волио. Називали су га „холандски чај“ и кад би чај био сервиран у отменим кућама, сркнуло би се из пристојности, а у исто вријеме би се „за се“ чудили, како људи могу уживати у таквим љекаријама. Обједовало се око 12 сати, а вечерало у 7 или 8 иза подне. Посјете из етикете обављале су се око 11 пред подне, пријатељске посјете око 4 послије подне и остајало се до у вече. Том се згодом послуживала кава с кајмаком или млијеком, а гдјекад и крух с маслацем. Кад су људи били сами за се, пили су вино и „црну“ каву, то јест без млијека.

Како је стан био припрост, таква је била и одјећа. Мушкарци су носили капуте и фракове различних но највише тамних боја. Свечана одјећа племића бијаше угарска „атила“, — црн капут с више или мање гајтана, — па онда уске хлаче с гајтанима и чизме на вез, калпак и сабља. Кад се јавио „Илиризам“, завели су Илирци нову ношњу, којом су се хтјели разликовати од мађарона, јер су мађарони остајали у старом костиму. Илирски је костим био кројем налик пољском и мађарском, а удешен према старим предачким сликама. Атила се звала сурка, а бијаше као обично смеђе боје, а једноставни гајтани за скапчање уопреко броћеве црвене боје. Уске хлаче бијаху опет различкове модре боје и без гајтана, док је калпак био замијењен црвеном капом, која потсјећаше на капе у напуљских рибара. Мађарони су се ругали овом шареном костиму, и ова боцкања изродила су се често у немиле призоре.

Женска одјећа слиједила је бечку моду, која је опет била бар за годину дана закашњела париска

мода. Свилене оправе бијаху велика раскош, коју себи могаше дозволити само племство и најбогатији трговци. Обично су жене носиле вунене хаљине, или опет оправе из „отисканог“ конца; а бијаху од реда миле, многе лијепе, те су и у припростим хаљинама изгледале примјерно. Како онда редовне шетње нијесу биле у обичају, жене су вољеле да се недјељом и благданима покажу у накиту и стајаћој одјећи у цркви и код цркве. Задњу мису, која се читала у 11^{1/2} сати, жене су највољеле, јер им је било доста времена за тоалету. У 11 сати бијаше служба божја и код православних. Тако су се у исто вријеме могле видјети и Хрватице и Српкиње, како долазе у стајаћем одијелу у цркву. Мушки су ријетко када ишли у цркву, али су обичавали скупљати се под крај службе пред црквом, те би држали смотру женских, које су излазиле из цркве. И тако се спетљало касније много интимних познанстава, но *tendez-vous* у цркви, као што се ради у Италији, сматрали би у Хрватској тешким светогрђем. А чуо сам уопће само за један једини такав случај, и то је лијепу и младу девојку морално упропастило, те је учинило „немогућом у друштву“.

Осим позоришта и „балова“ о покладама, није се знало за друге јавне забаве. Само на покладни уторак бијаше у Карловцу великих поворака крабуља, пјешке и на колима, а судјеловало је и младо и старо. Ова је маскерата пренесена јамачно из Италије преко Ријеке у Карловац. У Загребу је, ни у осталим хрватским градовима, није било.

Живот сељака био је врло примитиван и врло једноличан: само прасловенски фамилијарни састав задруге*) омогућавао је кмету да сноси неизмјерне терете и даје велике намете. А како је та установа туђа мађарском народу, угарско законодавство није

*) О тој нарочитој друштвеној установи писао сам додуше кратак приказ, но за разумијевање довољан, у мојој књизи „*Staatsrecht des Fürstenthums Serbien*“ (Leipzig 1858. Breitkopf und Händel, Стр. 60.—66.)

сматрало потребним, да се тим бави, те се може захвалити само овом случају, што се задруга одржала до данашњих дана у Хрватској.

Сељаци становаху у кућама од тесаних дрвених греда, које бијаху покривене сламом. Градити и поправљати морали су сами оним материјалом, што им га је давао земаљски господин. Само у оним крајевима гдје је био мањак дрвене грађе, а у изобиљу камена, биле су куће зиданице, покривене цријепом или плочицама од шкриљевца. Исто тако стаје и суше. Ожењени чланови фамилије становали су у посебним кућицама т. зв. појатама, у најближој близини матичне куће, гдје је становао отац обитељи. У тој главној кући заједнички се јело и у тој соби заједнички се радио посао, који се већ у кући може радити: прело се, ткало, плело, резбарило итд.

Ратарство је било примитивно, како се може само замислити. Плуг, који је ваљада онај облик, који сам видио, добио прије двије хиљаде година, улазио је у земљу једва педаљ дубоко, и свуда је у пољу било прастаро „тројно господарство“. Земљепосједници су казивали, да сељаци другачије неће, али и сами су чинили исто. Јело је било веома просто, а крух се правио од јечма, проје, хељде или кукуруза, већ чега је било у том крају. Рубље и одијело, осим крзна и обуће, правиле су жене од скроз домаћег материјала. Само оно мало накита за то продавали су жидовски покућарци за шљиве, мед, сирову свилу и цуње, дакле не за новац, већ замјеном.

Ово трговање с покућарцима бијаше врло потребно, јер је било села далеко од градова, а подржавали су ту трговину искључиво Жидови. Жидов покућарац бијаше радо виђени гост на селу код сељака, а и код племића. Жидов је доносио у куће сву потребну, а и непотребну робу и за њу није узимао новац, који је недостајао племству исто тако као и сељаку. Примао је сеоске производе, што их је могао опет продати у граду. Највише се тражило шљива и винског кома за печење ракије, па онда особито прње за извоз у Енглеску, гдје се хрватским прњама

давала предност и скупо их плаћали, јер су биле искључиво из ланеног и конопљастог ткања. Ово трговање замјеном бијаше покућарцима ванредно погодно, јер су своју робу скупо продавали а није било неподесно ни за сељака, јер није знао, што би с прњама, а тако је ипак нешто добио, што је требао а што иначе не би могао купити због несташнице новца. Ми смо такођер имали своје „домаће Жидове“ и у Водостајама и у Новаковић-Гори, а звали су се Алберт Корницер и Јаков Кентнер. Свака два-три мјесеца довели би својим колима свакакве робе. Обојица су били добри, честити и правични људи, а познавао сам их и волио од мог раног дјетињства. Сматрао сам, као да су дугоња стари Алберт и честити Јаков са својим доброхотним, козичавим лицем, чланови наше породице. Увијек су их заустављали да једу код нас, и ја би обичавао, да старом Алберту, који је био строго ортодоксан, мећем капу на главу, јер је хтио јести само с капом на глави. Албертови синови били су ми врло одани и ја сам им то враћао, јер сам сваком згодом ломио копље за Жидове, а мог старог Алберта проглашавао за најбољег хришћанина, што га има на свијету. Уопће су Жидови у Хрватској, колико год сам их познавао, већином били добри и честити људи, а с неколицином сам до краја био срдечно спријатељен. Него и без тих личних одношаја бијаше само логична посљедица укупнога мога схватања о свијету, да сам већ у својој младости ступио и усмено и писмено уобичајеном одлучношћу за потпуну држављанску равноправност Жидова, па би то и данас чинио, када би било потребно, без обзира на некоја врло неугодна изненађења.

Још је била једна особита појава, да су Хрвати и Срби радили само у некојим гранама обрта, а друго су препуштали туђинцима. Трговина житом бијаше од реда у рукама Срба и Хрвата, а само се изузетно тиме бавио који Жидов. Исто је било с трговином вина, дрвом за грађу и бачварском дугом, која се највише отпремала у Бордо. А печењем ра-

кије и трговином проје бавили су се опет само Жидови; трговином колонијалне робе само Срби и Крањци, а мануфактурном робом Крањци и Жидови. Млинари и пекари били су обично Крањци и Хрвати; месари и кобасичари Хрвати; кројачи за мушке, гумбари и клобучари Хрвати и Срби; напротив кројачи женских хаљина Крањци; ципелари и опанчари — сељаци ношаху врсту сандала т. зв. опанке од црвене учињене коже, — Хрвати и Срби; тесари Хрвати; зидари и циглари Хрвати; крчмари Хрвати; хотелијери Крањци. Оваква раздиоба обрта бијаше традиционална и ријетко се када догађало, да би која изнимка прекинула овај правилни ред, јер је уљез ријетко када успио. Еснафски запт био је врло строг. Жидови се нијесу бавили никаквим обртом. Поред тога, што им је и самима обрт одвратан, узрок је том у тјесногрудости еснафа, који су статутом имали прописане и црквене дужности, па је Жидовима било примање у еснафе онемогућено; а изван еснафа није био обрт допуштен. Само су гремији трговачког стајежа примали и Жидове.

Два посебна заната у два краја домовине радили су тамошњи мушки житељи. У Посавини, с лијеве стране Саве, од памтивијека је био обичај, да се млађи људи најимају као лађарски момци на лађама, које су између Баната и Карловца возиле жито, дрвену грађу и бачварске дуге; а тај најам трајаше или за једно путовање или опет за више година, обично три. И мој дјед Стефан Михајловић започео је тако своју „каријеру“. Такав лађарски слуга звао се и у Хрватској по мађарском *хајош* и сваки Посавац бијаше тако рећи баштином или рођени хајош. Власници или опет најамници лађа толико су цијенили њихову спретност, поштење, снагу и устрајност, да су за хајоше узимали људе само из тога краја, а ријетко када друге. Подивљали су у својим обичајима, јер су често врло дуго остајали од својих кућа, жена и дјеце, па су се само међусобно дружили. У Банату сусретали су осим Срба и Румуна и Мађаре, па су научили неколико мађарских ријечи и фраза, те су их трпали

у свој хрватски говор, али нарочито су научили мађарски псовати и клети, а у том су, барем прије, Мађари били ненаткриљиви мајстори. Могао бих на писати читаву страницу таквих псовки и фраза, што сам их дневице слушао у вријеме свога дјетињства, па их запамтио, а да их нијесам разумио. Но мање више дуго остајање мушкараца од куће, па ревни бродарски промет Савом и Купом, разуларио је морал жена на дому, те их развикаше као непоправљиве проститутке. Ваљада је и због мијешања различних раса посавско житељство било ванредно лијепо, поименце су жене имале дражесно лијепе тјелесне облике и црте лица. И многе су од ових лаганих и лакомислених жена могле послужити једном Рафаелу, Тициану и Коређу као модели за Мадоне и за фигуре грчких божица. Сјећам се тако једне сеоске љепотице, коју су ми показали као најраспојасанију проститутку у селу, али лице њезино показиваше дирљив изражај невиности и добра срца као Магдалене на Коређовој слици „Madonna di San Girolamo“. Кад сам је запитао, како је дошла на рђав глас, зацрвенила се и оборила прекрасне своје црне очи, па ми рекла: „Мој човјек је већ двије године од куће, а он би барем морао знати, како су мушкарци злочести“. Не може се замислити темељитије разјашњење: и Манон Леско не би се могла оправдати већом наивношћу.

Други занат, који је исто био везан за један крај, бијаше преважање робе из Карловца на Ријеку и у Сењ, извоз и онда оданде увоз. Возари су били готово искључиво из Хрватског Приморја, лијеп, јак и смион нараштај, који је због посвемашње неродице карсног тла у оном крају био приморан или да плови морем, или да возарином заслужује свагдашњи крух. Ријеч приморац постаде синоним за возара. И ти су људи одржавали на обје лијепо грађене цесте из Ријеке и Сења у Карловац сав увоз колонијалне и енглеске мануфактурне робе у унутрашњост Хрватске, у колико, наиме, није долазила из Трста. На повратку су опет извозили жито и дрвену грађу из Карловца

у Хрватско Приморје. Ријека имађаше слободну луку, била је за тај промет подеснија и тамо се плаћало мање пристојби него у Трсту, па су то били и мјеродавни разлози, да промет себи привуче. Угарска царинска тарифа, (а вриједност јој почимаше од ријечких малта), имађаше веома велике увозне ставке, те су, тако рећи, управо саме позивале на кријомчарење. Мада је због тешких глоба смионост морала бити велика, ријетко се сада из Ријеке запутио који возарски караван, а да није прекријомчарио више или мање шећера, каве, пиринца, соли, па енглеског конца и порцулана. Према том је ријеч „приморац“ постала идентична и с ријечи „кријомчар“. И приморац је живио у непрестаном отвореном боју с финансиском стражом, која је на њ вребала иза сваке стијене. Приморац је био недостижив виртуоз, да измишља начине, како да наљути и превари финансије, које су звали „објездником“. Кријомчарење је успијевало, јер је свијет дуж обију цеста био увијек с возарима, те се није плашио опасности, да им помогне. С времена на вријеме успијевало је и финансијама да надмудре кријомчаре и да их ухвате на дјелу, а у таквим би приликама долазило и до формалних битака, послије којих је бивало мртвих и рањених, док би читав товар возарских кола био заплијењен, а они би сами били кажњени тешким глобама и затвором. У Карловцу су лични пријатељи возара знали, кад се сретно прокријомчарила већа количина робе, па су ишли прије доласка каравана у повјерљиве куће, да понуде очекивану робу. Роба је била обично продана прије доласка, будући да се свако завјеравао против царинских области, а за понуђену робу се знало, да је добра и јефтина. То је ето рукописна илустрација тадашње царинске политике. Приморац се свима указивао као симпатична и популарна фигура.

Тако је ето било у „Kralyevsztvu Horvatszkom“. Али то „kralyevsztvó“ бијаше само један дио Хрватске. Други дио земље био је политички и админи-

стративно оцијепљен, па је сачињавао „Крајину“, војну „Границу“, једну посве засебну установу за одбрану против непрестаних упадања Турака у аустриско државно подручје. Организација је била скроз војничка. Становништво је било већином српско, православно, војска стално у ратној спреми. Териториј је био раздијељен у пукове, батаљоне и чете. Заповиједали су по 1 пуковник, 1 потпуковник, 2 мајора, 12 капетана, 12 натпоручника, 12 потпоручника и 12 заставника. На челу хрватске крајишке војске стајаше „заповиједајући генерал“, а сједиште му је било у Загребу. Полициску је управу у сваком пуку руководио под заповједништвом пуковника и заповједника пука један т. зв. „управни капетан“ с неколико поручника и фурира. Правосуђем је управљао један капетан аудитор, па неколико аудиторских натпоручника. Угарско-хрватски устав није вриједио у Војној Крајини због потребе круте војничке дисциплине. Народ је морао само слушати: штогод је ћесар заповједио, т. ј. свемоћни хофрат и референт у Одјељењу за Војну Границу у бечком Ратном Савету, важило је као сама заповијед божја, те се морала најтачније извршити без приговора.¹⁰²⁾ Премда је Крајина требала заправо да по својој намјени служи као војска у свом крају против Турака, опет су је употребљавали и ван земље, почевши већ од времена Марије Терезије: стотине тисућа граничара оставило је своје кости на бојиштима у ратовима против Фридриха Великога, против Француске Револуције и против Наполеона, па онда у борби против талијанских „ребела“. А награда им бијаху многе царске похвале због војничких врлина и храбрости, а с друге стране клетве и погрде хрватског имена од свих народа, против којих су се Хрвати борили за праве или пак умишљене интересе бечкога двора. Већ сам споменуо, да је и Наполеон по узору Аустрије употребио крајишку војску у свом рату против Русије.

Кад је Русија у XVIII стољећу сломила моћ османлискога царства, те га стјерала у дефанзиван

положај, изгубила је и Војна Крајина сврху, због које је била основана. Јер за обрану од разбојничких нападаја босанских Турака достајале су и оне редовне чете пјешаштва, коњаништва и топништва, које су биле гарнизониране по Хрватској. Прожети овим увјерењем, тражили су хрватски сабори непрестано, а угарско-хрватски заједнички државни сабор неколико пута, да се укине Војна Крајина и државно-правно опет споји са Угарском и са Хрватском. И то је увијек обећавано са тјешењем, да ће се збити „чим то вријеме и прилике допусте“. Уистину, Беч није никада озбиљно мислио да удовољи овим зајамченим захтјевима. Па, било би за њ и бесмислено да се сам одрече готове и за рат увијек спремне војске од 60 000 људи; толико је наиме бројала мобилизирана ратна спрема хрватске, славонске и банатске Војне Крајине, а у мирно доба издржавање није стајало ништа. Истом послвије нагодбе између Хрватске и Угарске године 1868., кад се већ није могло дуље измотавати, развојачила се Војна Крајина и наново сјединила с „матерама земљама“.

Надање у то на почетку четрдесетих година било би неопростива лудост. У Хрватској се, додуше, жалило пучанство Војне Крајине, које чами под влашћу капларске батине, онако, као што се сажаљева неизљечив болесник. Али нико није сам питао за проблем, који је био тако близу: да ли је положај хрватског сељака битно толико бољи, него ли је граничарског солдата, да би се потоњи могао одушевити за присаједињење Хрватској? А видио је, да је и ту и тамо зло, па је могао радије претпоставити традиционално и своје баштињено зло новом злу. Осим тога је Крајишник био поносан на своју војничку дужност. Он је био ленски поданик царев, а није био подложник некога кнеза X или господина Y, па је зато и презирно звао таквог подложника „паур“. Како сада, да би желио сам да постане „паур!“ Кордунска је служба, међутим, тешко тлачила, горко бијаше полазити у рат и дома остављати жену и дјецу, а не знати, у коју сврху носи своју кожу на пазар. Него

он се био научио, да у том свему види свој удес. Фаталистички се сналазио у том стању исто као и кметови, само што су ови потоњи себи узели слободу, да некажњено разлажу и критикују, док би за такав покушај граничари били плаћени са 25 и са 50 батина, а у горим случајевима би морали трчати и кроз шибе.

Бијаше политичка аномалија, што је у Војној Граници читаво становништво, људи, жене и дјеца, сви сталези, клер, грађани и пук, потпадало под војни закон и војничку управу. Подузимао сам излете онамо у Крајину, пак су ми се прилике учиниле као да нијесу лошије, већ у нечему и много боље него у цивилној Хрватској, коју су крајишници називали „Провинцијал“. Деспотизам пуковничких заповједника сматрао се као нешто сасвим природно, и зато се то могло лакше сносити него ђудљиво господство у аутономним жупанијама, гдје су личне и политичке страсти кршиле право и закон. А то се могло тим лакше чинити, јер се угарско обичајно право, што га је средио правознанац Стефан Вербец, касније тако различно и протусловно мијењало на државним саборима, да се у тумачењу нијесу могли сложити ни најученији, ни најоштроумнији правници, па нити у најважнијим правним начелима. Стога је у правосуђу владао нерасплетиви хаос, и тако је свуда била правна несигурност. У Војној Крајини, напротив, вриједио је аустриски грађански законик од 1811. и судбени ред цара Јосифа II., аустриски војни казнени закон и казнени поступник царице Марије Терезије. То је било законодавство, које доиста није представљало врхунац законодавне мудрости и човјечности, али је опет пружало у свом стијешњеном оквиру бар неку правну сигурност, које није било у грађанској Хрватској. Крутост и строгост војног казног закона становништво је тешко подносило. Аудитори (војни суци) били су од реда туђинци, а нијесу ни умјели говорити народним језиком, па су опћили с урођеницима уз припомоћ домаћих тумача, а ови су њемачки увијек не-

потпуно знали. Дакако, смијало се комичним судбеним сценама, које су настајале из поменуте чињенице, али тај факт је био и кобан, будући да је обострано непознавање језика, у аудитора и у тумача, могло стајати оптуженика главе, слободе и имања.

За управу би се могло рећи, да је за оно доба била изврсна, упоредивши је с угарско-хрватском администрацијом. За управнике су се могли постављати само домаћи људи, баш због непрестаног саобраћаја са народом. У сваком штапском мјесту пука постојала је „нормална правна школа“, у свакој компанији народна школа, а главна јој је мана била, што је наставни језик био искључиво њемачки. Дјеца су дакле морала учити читати, писати, рачун и вјеронауку њемачким језиком. Штоно ријеч, на длану је, да је успјех могао бити само веома минималан, но њемачки бијаше заповједни језик војске, а цијело становништво спадаше у војску!¹⁰³⁾

За здравствене потребе бијаше у сваком пуку болница и један пуковски лијечник, а у свакој компанији један „подлијечник“. Цесте су и мостови били у Војној Крајини добро грађени и добро одржавани, док је све то у Грађанској Хрватској било неизрециво рђаво, осим некако изузетно главних или земаљских цеста. Култура свилаца бијаше службено одређена, а успјех добар. Хрватска свила била је изврсне квалитете, и скупља од талијанске, јер су се свилене бубе храниле дудовим лишћем од некаламљених дебала. Па и шумско је господарство било добро уређено; помагано је воћарство, а ратарство се у прикладном земљишту марљиво радило, али на врло примитиван начин: плод није свагдје дотицао ни за исхрану становништва. Најљепше и најаче становништво цијеле Крајине бијаше у оточкој и личкој регименти. Тамо Капела и Велебит сметају ратарству, које је могуће само гдјегдје, и глад тамо најалост не гостује ријетко. Уосталом у свакој компанији постојао је државни магацин за жито и залихе су његове биле довољне бар за прву потребу. Иако је влада теретила граничарско становништво тешким

наметима и обавезама, ипак се у мирним временима бринула за материјалне пробитке крајишника и није тлачила порезима. У цијелом пуку бијаше један управни капетан и по један поручник или натпоручник за сваку компанију уз неколико подофицира, упућених за писарску службу. Управа бијаше тако јефтина, да су се приходи и издаци покривали, а из вишка прихода, сувише, основао се граничарски фонд и онда се већ рачунало, да броји неколико милиона форинти.

Као што је у Грађанској Хрватској подложнички, тако је у Војној Крајини војнички режим, под којим је стењало цијело становништво, деморализован, као што деморализује сваки апсолутизам, који се свјестан своје силе баца ван свих ограда права и морала, и мисли да то смије. Као што је тамо земаљски господин, тако је ту официр био муж свију жена, које год је пожелио. Па ако се супруг није хтио извргнути најокрутнијим прогонствима, а да при том у противном случају баш ништа не постигне, морао је шутећи сносити срамоту, која се приближавала или је већ била учињена. Гроф Јанко Драшковић бијаше наш сусјед по имању. Дуги боравак у Паризу учини, те се дошавши дома распојасао и подарио своје подложнице читавом рпом кћери, које су од реда све биле лијепе, па су их остале сељациње звале грофицама. Још горе је поступао неки пуковник Кнер од слуњског пука у Карловцу. Један његов нарочито протежирани официр (познавао сам га и лично!) морао је путовати и изабирати за њ најљепше младе жене његових војника. Пуковник Кнер уредио је себи прави правцати харем, и у њему је било увијек пет до шест младих љепотица. Послије неколико седмица послао их је кући, да направе мјеста другим насљедницама. Читав град је знао за ту гнусобу, која трајаше неколико година. Него је Кнер био у Бечу увелике протежиран, те се бригадни и дивизиски генерал није усуђивао изазвати скандал, који је тек онда престао, када је Кнер постао генерал и напустио Карловац. И многи је други официр тако чинио, само свакако с мање буке.

Већ у оно вријеме, кад је мој брат био премјештен у Војну Крајину, видио сам осебни њен живот, али сам тада ипак био још превише дијете, да „виђено и чувено“ право схватим. Кад сам дорастао, зажелио сам видјети цијелу карловачку Војну Крајину. Битни мотив те жеље бијаху раније поменути догађаји у Србији године 1839. Становништво је карловачке Војне Крајине претежно српско и православно. Хрвати и Срби за ме су били увијек један те исти народ. И ја сам нијесам у њих видио друге разлике него што су први ишли у католичке, други у православне цркве и што је тамо била литургија латинска, а овдје словенска, што су хрватски свећеници били обријани и кратко ошишани, српски опет имали пуну браду и дуге власи. Језик у Срба боље ми се свиђао од наречја, што су говорили Хрвати, и ја сам тај језик тако исправно говорио, да су ме Срби сматрали Србином, а мени је било свеједно, да ли су ме звали Србином или Хрватом. Но они догађаји у Србији побудише у мени неизмјерно штовање спрам Срба. Народ, који се осмјелио да погажено своје право оружјем у руци брани и опет оствари храброшћу, за коју се у Аустрији мислило да је немогућа; народ, који је свог кнеза из земље прогнао, а није му попут Енглеза и Француза главу одрубио, бијаше за ме дивовскији од Хрвата, који су се међусобно гложили због старохрватства и илиризма, док се у Бечу и Будимпешти трговало њиховим правицама и слободом. Што сам о најновијим догађајима у Србији читао у аугсбуршкој „Allgemeine Zeitung“ (с премилостивим допштењем аустријске цензуре), никако ми се није свиђало, и док сам читао, свеједнако сам сâм себе питао, сјећајући се ријечи старога кладушког кадије: „Па је ли баш тако?“ Српску сам повијест одприје знао, читајући Гибна, Диканжа, Енгела, Гебхардија, Рајића и др., али из новије повијести нијесам ништа друго знао него имена: Карађорђе и Милош. А шта је о најновијим догађајима причала аугсбурсшка „Allgemeine Zeitung“, није ми, како је познато, до-

стајало. Хтио сам да о том свему више сазнам и Гајбел (књижар) мораде ми помоћи. Он ми посла Ранкеово дјело *Српска Буна*. Лакше је замислити него ли приказати дојам, што је на ме произвело ово неупоредиво ремек дјело модерне историографије. Непрестано сам мислио на Србију и радосним сам поносом мотрио сваки њен, додуше врло мали, напредак. Одрас сјаја паде и на моје српске земљаке, па их хтједох да потражим ондје, гдје сачињавају компактно становништво.

Жељени повод, да видим Војну Крајину, даде ми мој драги и добри школски друг Максо Прица; био је син православнога проте из Коренице у оточкој крајишкој пуковнији. Максо бијаше врло даровит младић и једини од мојих другова, с којим сам могао отворено разговарати, — управо јер није био католик, — о мојим хисториским и филозофским студијама. Он је то и радо чинио, а лектира Хегелове „Енциклопедије“ и зборника „Hallische Jahrbücher“ направише га ватреним хегелијанцем. Писао је и приповиједао и свом оцу о нашем пријатељству, а његов отац ме даде позвати, да га о феријама походим, кад и Максо буде долазио. Максо ми је одушевљено описивао љепоте краја у околици његовог родног мјеста Коренице, горја Пљешивице и горских Плитвичких Језера. Какво је морало бити ондје естетско уживање и филозофирање!¹⁰⁴) Примим дакле весело протин позив, моји родитељи одобре, и са 50 форинти у џепу (а толико новаца наједном нијесам дотада имао), ја се почетком августа мјесеца упутим с Максом. Путовање је било брзо, јер су цесте у Војној Крајини врло добро одржаване. У вече другога дана стигнемо у Кореницу. Прота бијаше частан старац са чисто бијелом брадом и дугим власима. Сједио је на високој каменој стијени пред парохијалним домом, па када нас виђе, скочи и загрли и благослови свога Максу, онда и мене загрли и зажели ми добродошлицу. Максо одлети у кућу да се поздрави с мате-ром и са сестром, а прота и ја за њим. Прота ме представи својој жени: „Ово је Имбро, побратим

нашега Максе“. Пријазна „поша“ објема ме рукама ухвати за главу, пољуби у уста и оба образа, те ме поздрави ријечима: „Добро дошао, соколе мој, добро се код нас снашао, јер си и ти наш син!“ Дирнуо ме овакав матерински дочек, па јој ижљубим обје руке. Прота се сјети, да смо ваљада уморни и гладни, те да би се она побринула за вечеру, али га она умири, да је све приправљено и да ћемо мало затим за трпезу.

Кад смо ушли у мало благовалиште, изиђе нам у сусрет Максина сестра Маца. Бијаше висока, витка дјевојка тамније боје лица, јаког срловског носа и прекрасних смеђих голубињих очију. Носила се на народну, и тај јој је костим добро пристајао. Маца бијаше ваљада неколико година старија од свог брата и од мене. Црте су јој биле превећ маркиране, да би је звали лијепом, али је била љупка и сасвим фина лика. Љепшег хода до у ње нијесам никада видио. И она ме ослови са „ти“ као побратима свога брата, а по народном обичају била је и она мојом посестримом (и то је веза тако света као и крвно сродство). Маца ми рече, да је по братову причању и његовим писмима мислила, да ми је најмање бар 25 година. Прота чита стојећи и гласно молитву. Сједнемо јести, весело узбуђени и расположени, и док смо тако ведро разговарали поша је нагомилавала на мој тањир цијела брда риба и салате, те ме нуткала говорећи: „Једи сине мој, једи соколе мој, данас на путу ваљада си мало шта могао јести, јер је петак“. И право је погодила, да били смо путем само круха и на тврдо јаја. И премда сам ово троје људи у скупу познавао тек један сат, осјећао сам се међу њима тако домаћи, као да сам с њима живио већ дуге године. У примједбама, што су их изрицали, бјеше и разума и доброте. У њиховој припростој кући бијаше чиста морална атмосфера, која ми је годила. И пошто сам већ с великим уживањем био прочитао Голдсмитовог *Векфилдског Свешшеника* и Фосенову *Луизу* било би немогуће да се у овом милом друштву не би тога сјетио, па сам мом Макси

био од срца захвалан, што ме је увео у своју родитељску кућу. Каква разлика према кући мога стрица Андраша у Загребу!

Другог јутра рано пораним, да се прошетам по селу, а да опет Макси пустим прилику да се с матером и са сестром пријатно изговори. Кад сам ушао у воћњак за парохијалним домом, нађем проту да скупља с кошарицом у руци јабуке и шљиве, што су поотпадале с воћки. Хтједох отићи, да не сметам старцу у том послу, али ме он зовну на траг и позва ме да се с њиме прошетам, док се зготови кава. Пустим своју кошарицу на тле, спусти запрегнуту мантију, узме ме за руку, да идемо у село. Но једва смо одмакли двадесет корачаја, викну нас јак, но угодан женски глас: „Бабо, Имбро, кава је на столу!“ Била је то Маца која нас је видјела у прави час. У сунчаном свјетлу чинило се, да је још љепша него ли у вече, а драж и љупкост бијаше исга. Максо је још спавао, а мати га није хтјела будити. Послије кратког доручка пођемо у шетњу. Когод нас је сусрео, свак је старца с поштовањем поздравио: „Помоз Бог, оче!“ а он се није умарао одздрављајући: „Бог ти помогао, синко“. Дођемо на чистину пред црквом, и старац ме упита, би ли цркву разгледао. Зовну стара човјека да нам је отвори. Кад се прота прекрстио, учинио сам то и ја. Он оде за иконостас, врати се с литургиском једном књигом, тихим гласом прочита једну молитву и трипут ме благослови. Та ме је свештеничка добродошлица врло ганула и ја му с поштовањем пољубим руку. Кад смо оставили цркву, рекне ми старац: „Ја знам, да си ти католик, али ми Максо каже, да ти волиш нашу цркву, јер је наше племе одржала. И то је истина. Не дијели нас слово закона од католичке цркве, јер наука је само мало различита; то, што нас дијели, то је дух обију цркава. А то, што волиш нашу цркву, каже, да си ти тај дух схватио. И зато сам те ја благословио и на вијеке ти остао тај благослов!“ А ова мала упадица само је повећала моје поштовање према старцу. Шетали смо по селу, док нас велика жега није по-

тјерала дома. И док се мати забављала са својим Максом, Маца је кућу уредила и зготовила укусан ручак. Послије јела морадох причати о својим родитељима, брату и сестрама, и о свом дугогодишњем пријатељству с Максом, и обје су жене пажљиво слушале ово просто причање, као да сам рецитирао хомерску какву рапсодију. На селу и међу припростим, добрим људима и најсвагдашњији су догађаји нови и занимљивији, у колико су само на страном једном попришту. Вече смо провели у троје, Маца, Максо и ја, сами, и приповијести не бијаше краја.

Наредног дана бијаше недјеља и Максо ми рече, да ће оца, матер и сестру веселити, ако дођем на службу божју. Био би то урадио и сам од себе, јер сам то сматрао дужношћу спрам гостопримаца. Литургија св. Јована Златоуста свакако је лијепа, па има и више свечаних и узносних момената, али струка понављања незгодно је одуљују и чине једноличном. Кадгод је у Карловцу српско-православни владика, Лукијан Мушицки, служио литургију у српској цркви, кадгод сам могао, био сам на литургији, а чешћим слушањем научио сам та јектенија, па их пјевао с другим пјевачима. Лукијан Мушицки био је врло духовит, учен, а и као пјесник на старословенском веома цијењен. Један једини од фрањеваца, мојих учитеља, замјерио ми је тај полазак православне цркве, други нијесу. Па и тог једнога стјерао сам за прекор због мог полагања „шизматичке цркве“ у неприлику једним наоко недужним питањем: зар у Св. Писму не пише, да Бога треба славити свим језицима, дакле и на словенском? Одох онда тако у припросту цркву у Кореници. Стари је прота служио литургију с великом побожношћу и достојанством. Ја сам пак јаким својим баритоном пјевао оне стотине одговора на јектенија на велико задовољство проте и његове породице. После довршене службе божје узех из његове руке и анафору (т. ј. остатке жртвованог хљеба, што се дијели вјерницима). Добри старац био је усхићен, што се ја, иако католик, разумијем у источну литургију као какав ђакон. О Пре-

ображењу хтједe да на служби пјевам апостол, а Максо да пјева еванђеље. Зачудо, као да се мом литургиском знању Маца више веселила, него сам отац њезин. Максо пак, који је знао моје мишљење о црквама, задовољавао се, да се само дипломатски фино смјешка овом успјеху свога пријатеља.

Лед је био пробијен, ја припознат као пријатељ православне цркве, и сваки се дан говорило о црквеним стварима, за које, чини се, да су се обје женске више занимале него сам прота. О теологији као знаности очито је мање знао него ја, али је био од природе разуман, а свештеничко његово искуство зато даваше његовим оштроумним и исправним судовима о црквеним стварима увјерљиву снагу. И то, што ми је тада прије више од педесет година рекао, и данас је још вриједно великог уважења. Максо није имао интереса за црквене ствари, па се никако није дао наговорити ни од свога оца, ни од карловачког владике Јовановића, да ступи у свештенички сталез. А да је то хтио, свакако би постао владика, а могуће и српски патријарх, мјесто вијећник хрватског краљевског стола седморице (највишега судбенога и касационога суда за Хрватску). Мене су међутим религиозна и црквена питања увијек врло занимала без обзира на то (или треба да кажем „због“ тога, што сам био потпуно слободан од свих позитивно религиозних предрасуда, па тако су ми и изјаве проте Прице „*alta mente gerostae*“.

„Положај наше цркве у Аустрији према држави“, рече ми, „сасвим је неприродан. Нећу да прекоравам, што се католицизму даје особита предност, као вјероисповијести огромне већине. Но да наше православно и протестантско становништво сматра влада политички сумњивим само зато, што није католичко, па га и стога понизује сваком згодом, то ми сви сматрамо изричитом неправдом, која нужно мора огорчити и свакога појединца. Нама православним каже се да смо за Русију, а протестантима се вели, да имају више симпатија за Пруску него за Аустрију. Кад је прије неких двадесет година премјештен у Ото-

чац неки Швабо као пуковник и заповједник регименте а ми били одређени да му се поклонимо с поворењем, дочека он нас православне свештенике овим ријечима: „Ја знам, да сте ви непријатељи цара, и умјесто да молитe за нашег цара, ви молитe за цара Русије; но било што било, ја ћу вас већ научити да молитe за нашега цара“. Ми смо од срџбе сви шкрипали зубима. Најстаријем између нас, Пери Јовановићу, потекоше сузе дуж бијеле дуге браде. И кад је то мој стриц Симо опазио, који је покрај њега стајао, огорчило га је то, па рекне обрштару: „Господине обрштаре, ми се покорно усуђујемо протестирати против ове клевете. Ми смо исто тако вјерни поданици нашега цара као и Ви и лаж је да се ми молимо за другога цара“. Пуковник се продере на њ: „Ви се усуђујете да мени кажете, да ја лажем! Одмах ћу вас послати профосу (у војнички затвор)! Мени рећи, да ја лажем! А мени су показали у вашим црквеним књигама мјесто, гдје се помиње руски цар и цијела царска фамилија, црно на бијелом, и Ви се усуђујете рећи да лажем“. Удари сабљом о под, окрену нам леђа и повика још гласније: „Одлазите!“ Него се ми не макосмо с мјеста. То га разбјесни: „Напоље, напоље, или ћу вас све дати одвести у затвор!“ Но ми се не мичемо, а прота Орешковић, који је између нас најбоље говорио њемачки, рече: „Господине пуковниче, ићићемо, али најприје треба да Вам кажем оно, што Ви не знате“. Пуковник му допусти говорити „Господине пуковниче, све су наше црквене књиге штампане у Русији, јер влада нашој цркви није никада допустила, да их у Аустрији штампа, и јасно је, да се у књигама, које су штампане у Русији, помиње име владара оне земље. Питајте, господине пуковниче, да ли се у нашим црквама икад моли за кога другог владара, него ли за цара Фердинанда, и онда Ви мени можете рећи да лажем“.

Пуковник га прекиде: „Но мени су рекли, да у Вашим молитвама стоји изричито „за нашега цара“.“
— „Сасвим право, јер цар значи исто што и Kaiser;

и словенски се Kaiser друкчије и не може рећи него цар. Дајте, да нам влада допусти штампати књиге у Аустрији, и видјете, да ће молитва гласити на име „нашега цара Фердинанда“. Пуковник се осјети погођен том изјавом и промуца: „Да, кад би то истина било, онда — —“. Орешковић га прекиде у ријечи: „Немојте рећи, кад би то било истина; то јест истина“. — А пуковник, посрамљен због свога незнања, отпусти нас с ријечима: „Опростите ми, господо, криво су ме извијестили, па идите збогом!“

„И да га Орешковић није поучио, тај би човјек и даље вјеровао, да се молимо за рускога цара, па би ту лаж сматрао чистом истином, те би ту лаж и даље ширчио. Ко би мислио да у Бечу вјерују у такве бајке! Влада не признаје ни нашу историску народност, те нас мјесто „Срби“ зове службено „griechisch nichtunierte Unterthanen“. И да нас бар пусти да живимо мирно као „грчко-несједињени поданици“! Али то нам не да. Кад наш народни сабор треба да у Карловцима бира владика, па изабраног предложи влади на потврду, не пита се ни у Пештини у Бечу, је ли тај човјек достојан чина, него је ли или није ли склон унији с католичком црквом. Чуо си ваљда за Краљевића, православног владика у Далмацији? Далматинског владика не бира црквени сабор, него га влада именује као каква чиновника. Краљевић је именован, јер је у Бечу обећао, да ће далматинске православне, Србе, обратити на унију с Римом. Бог зна је ли то уистину смјерао. Влада га притијеснила да брзо ради, али он је наглашавао, да сврху треба постићи мудрим чекањем и многостраним припремама. Једнима је у разговору хвалио унију, пред другима је опет називао кугом цркве. Колебао се тако једно вријеме, тако опрезно, да га нико није могао углавити, у његовим сплеткама. Но дуго тако није ишло, па је он сам расјекао чвор. Помоћу својих пријатеља даде увјеравати православне, како их он смјера привести унији, и да стога траже од владе његово свргнуће. Стално је, да није ни зере порадио у Далмацији за унију, али неповјерење према њему

бијаше једном разбуђено, и он наједаред изненада напусти своје сједиште, от утова у Беч, приказа се влади као жртва њезиних унионистичких тенденција и своје властите ревности око тога. Влада је најприје хтјела, да се он свакако врати у Далмацију, но он сам и гувернер Далмације изјавише сагласно, да би то било очито незгодно због расположења тамошњег православног становништва. Влада или му је вјеровала, или га је хтјела употребити гдје на другој страни, умирови га на то с потпуном плаћом и означи му Ријеку као пребивалиште. И тако он живи без бригае и то све треба да захвали бризи аустриске владе за унију. А сада те ја питам, којој и каквој се политичкој и моралној сврси користи, када се у „вјеровању“ слави Дух свети од Оца и од Сина, а не само од Оца, или када карловачки митрополит моли за васељенскога патријарха цариградскога, а не за папу у Риму? Зашто дакле подупире влада католичку пропаганду за унију и изазива неповјерење православног становништва против себе? Прошлых стољећа примала је аустриска влада наше људе, кад су бјежали испред турске силе у Босни, само под тим увјетом, да приме унију. И многи се ускоч радије вратио у Босну. Многи се опет подвргоше, да мирно живе, те се населише у Жумберку и у бјеловарској граници. Па шта је влада добила од те присилне уније?

„Наша је православна црква од вајкада била под утјецајем државе и томе се није никад покушала отимати. Никада она није, попут католичке, покушавала да загосподари државом, него је, сувише, стављала свој утјецај држави на располагање. А тако је радила и ради и у Аустрији, али нема признања за то. Наша православна црква нема у власти и части жељна поглавара, као што га има католичка, и који би радо да влада над свим царевима и краљевима. Јер (православна црква) усталивши догматичко јединство вјере и једнакост обреда, пустила је сваком народу, без икакве опасности за религиозно јединство, нека сваки народ уреди своју народну цркву с властитом хијерархијом и богослужјем на народном језику. И зато

су те цркве народне цркве, јер живе са народом и у народу, па и формално су добиле облик патриотски. Грчка црква није мање православна него ли руска и српска. Римска је црква својим латинским богослужењем, што га народ не разумије, напустила сарадњу између свештеника и вјерске општине, а ја без судјеловања своје општине не могу да извршим ни један обред. И на тој чврстој унутарњој вези наше цркве са животом народа почива њезина снага, коју не може разорити ниједна непријатељска влада.

„Један римски цар покушао је хришћанство уништити тако, што је хришћанима забранио, да иду у школе, те их је тако хтио присилити, да у незнању душевно закржљају. У Аустрији има за католике богословских факултета на свим свеучилиштима, а у Бечу има теолошки и за протестанте, и то су све државни заводи за више образовање свештенства. Само за православно свештенство нема у Аустрији таквих државних завода, премда нас има исто толико, колико и протестаната. Ми смо упућени на богословије, што их издржава свако владичанство, да добије потребан број свештеника. Свуда недостаје честитих учитеља, јер нема школе, гдје би учили. Од наших клерика не можемо тражити ни гимназиско образовање и морамо бити задовољни када знају читати, писати и рачунати, јер иначе не бисмо имали баш никаква свештенства. И зар је онда могуће с оваквим знањем одгојити добре богослове? Срце нам дира, када нам католици пребацују, да је наше свештенство сурово, да су незналице, јер — то је потпуна истина. Но, ко је крив што је тако? Влада хоће да будемо дивљи и незналице, да не будемо равни католичком свештенству иако знаде, да се наша црква не бави пропагандом. А какав је наш материјални положај? Живимо од тога, што нам дају наше општине, а и саме су сиромашне. А католици се смију и међу собом причају, како поп Јово води на пашу своју краву, а поп Лука своју козу, али нико не пита, има ли поп Јово или поп Лука средстава, да некога плати, који би то чинио мјесто њега. Мене зову „богатим про-

том“, јер мој Максо студира и што га тешко и јадно издржавам. А зар би то уопће могло бити, да није-смо ја и Маца ишли на пашу с нашом кравом и с нашим козама? Код моје општине то ми није шко-дило, нити ми је смањило њезину љубав и пошто-вање, јер је наш народ разуман и зна право да ра-суди људске прилике. А да смо учени богослови и да од живота више тражимо, зар бисмо се могли снаћи у нашим јадним приликама? Вјерујући и Бога се бојећи, вршимо своје дужности као људи и као свештеници, па водимо своју општину вјери и страхо-поштовању Бога. А да људи постану добри, поштени и вриједни, не треба богословске учености, већ је доста да знаду десет заповиједи Старога Завјета и двије Исусове заповиједи: „Љуби ближњега свога и, не чини никому, што нећеш да ти се учини“. То треба да знају и да чине. И тешке су дужности све-штеникове лаке, када их врши с љубављу.

„Но коликогод наш православни народ цијени своје православље, опет ми живимо у најбољој слози с нашом католичком браћом, па гдје се је у като-личким црквама одржала словенска литургија, иду наши људи, ако им је ближе, у католичку, а като-лици у нашу православну цркву: разлика обреда не смета, али смета неразумијевање латинског језика.

„За моје младости још су сви свештеници сењске католичке бискупије били глагољаши*, али је садашњи бискуп Ожеговић изразити непријатељ словенске ли-тургије. Он својим клерицима у сјеменишту не до-пушта да науче ни глагољашку азбуку, тако, да млађи

и * Глаголицом се зове особита азбука, а криво су њен зум приписивали св. Јерониму. Некоји словенски филолози мисле, да је старија од ћирилице, која се приписује св. Ђи-р лу и Методију. Литургиске књиге католичких бискупија у Далмацији и Хрватској, по којима је папа Иван VIII. допустио као повластицу употребу словенске литургије римскога обреда, писане су и штампане глаголским писменима.

И мимо свих прогона, што су их подузимали потоњи папе и бискупи, одржала се словенска литургија римскога обреда у некојим бискупијама све до данас. У Загребу се служила словенска миса још 1730. Увођење словенске литур-

свештеници не знају литургиске књиге ни читати, па морају сада мису служити латински, изузевши посланицу и еванђеље. Док сам био млад, ишао сам често радо и у католичке цркве о празницима, који су бивали раније од наших за 12 дана. Сада више не идем, јер не разумијем латински, и миса ме више не може занијети. И чини се, као да се управо ради на том, да се између хришћана и кршћана подигне такав зид, какав је између хришћана и турака“.

Ови разговори старога проте остадоше ми незаборавни и учинише вриједног старца у мојим очима још врједнијим. И још би га дуље могао слушати, да Максо није рекао, да се макнемо због нашега излета у горје Пљешивицу и на горска Плитвичка Језера, док је лијепо вријеме, јер разговарати можемо код куће и за невремена. Излет, што смо га затим направили, остаде ми у памћењу као низ празника што сам их игда уживао, а све због љепоте горја и прекрасних Плитвичких Језера. Ту сам хтио себи саздати колибицу, и само сам жалио, што и Маца није била с нама и што у том рају често не имадосмо баш ништа да једемо и пијемо, а ту нам не могаше помоћи ни читава филозофија и занашање наше за природом.

Панорама подно наших ногу на источне стране Пљешивице показиваше нам добар комад Босне са градићем Бишке (Бихаћ), а у мени поново пробуди жељу да опет идем Турцима. Исприповједио сам Макси своју пустоловину у Кладуши. Смијали смо се ондашњој мојој дјетињарији. Но Максо опази, да опет чезнем за новом пустоловином, па је путем непрестанце размишљао, како би моју фантазију задовољио. Послије петодневног, а прилично и тегобног пјешачења, вратисмо се подераних чизама у убави парохијални дом у Кореници, гдје нас примише као

гије по цијелој Хрватској застало је не зато, што није хтио папа Лав XIII, него због оне управо луде опозиције угарске владе. — 1893. дао је папа Лав XIII приредити у штампарији „Римске Пропаганде“ ново издање глаголског мисала и допустио ја католичким поданицима Црне Горе словенску литургију.

два изгубљена сина. Кад нас је Маца спазила, полетила је, или боље рекавши, прхнула је према мени, и нас се двоје загрлисмо и ижљубисмо као брат и сестра. „Не би те ни требала љубити“, — шаптала ми је лијепим својим дубоким гласом, — „јер смо се увелике бринули за вас, што сте тако дуго изостали. Већ смо вас прекјучер ишчекивали“. Двоструки смисао њезина говора (љубити — и цјеливати и вољети!), на што она зацијело није мислила, изазвама куцање срца, али се не усудих више рећи, него да ће јој Максо приповиједати, како ми је жао било, што и она није била с нама. Одосмо руку о руку у парохијални дом, гдје Максу и мене њежно прекорише, што смо тако дуго изостали.

Бијаше тако лијепо живјети и боравити међу овим добрим и племенитим свијетом, да ме бољаше помисао на дан, када ћу се морати од њих растајати. А да у исти час дадем други правац својим мислима, започео сам говорити о излету у Босну. Прота рече, да је врло тешко добити путницу од генералкоманде у Загребу, премда је сада „преко“ (у Босни) потпун мир, а и здравствене су прилике добре. Него, распитиће се понајприје, шта ћу ја у Босни, а пошто ћу коначно морати рећи, да би путовао само из радозналости, више је него сигурно, да ми неће дати пасош. Али ће он, прота, покушати да моју радозналост умири на други начин. Он знаде све кордунске заповеднике тако рећи од дјетињства, па можда би један између њих ипак хтио примити на се одговорност, да Макси и мени даде путницу за Бихаћ. Он већ дуље времена познаје Мехмедбега Бишћевића, и у колико између хришћанина и турчина може бити пријатељства, може се рећи, да су он и Мехмедбег пријатељи. (Православне су у Босни називали хришћани, а католике кршћани). Прота је прије пар година био с Максом у Бихаћу као Мехмедбегов гост, а гостињско пријатељство сматрају и Турци светом везом.

И уистину је наум успио по старчевој дипломатској вјештини. Па и најстрожији и најстрашљивији кор-

дунски заповједник радо би му био на услузи. А за умирење кордунскога заповједника писао је прота Мехмедбегу, да му јави за нашу посјету и да га замоли, нека пред нас на границу пошаље момка, који ће нас пратити у Бихаћ. Мехмедбег писа проти, — боље рекавши, заповједи да се проти пише, јер је сам био аналфабет, мада је био велик господин, — и јави, да му је наша посјета добро дошла и да се његови синови радују, што ће опет видјети Максу. И тако отпутовасмо на границу, не више као пустолови, као што некада у Кладушу, него с исправном путницом и са турском тескером. На граници нас дочекаше момци пашини, те стигнемо у прве сате иза подне у кулу бегову. Бег нас прими пријатељски и одмах понуди кавом и чибуком.

Како већ презиме вели, Мехмедбег Бишћевић бијаше поријеклом Хрват. Католичка аристократија је већим дијелом прешла на ислам, кад су Турци Босну освојили, да спасе своје посједе и сталешке повластице. Тако су и Мехмедбегови преци остали феудална господа и насљедни бегови Бишћа. Немало је Мехмедбег био поносан на своје прастаро племство, те рече, да помно чува све „артије“ своје фамилије. Он је био средњега стаса, пристао човјек, а да је носио француско одијело свакако би свијет мислио, да је хрватски или угарски аристократ. Него правилно лијепо његово лице нагрђиваше неугодна црта тврдоће и строгости, да се не рече дивљаштва. И уистину је он у Босни био извикани тиранин, кога се плашила његова хришћанска раја, као што је у Херцеговини био феудални господар Стоца града, Смаилага Ченгић, овјековјечен у дивном епосу Ивана Мажуранића. Имађаше необично мале лијепе руке, за које би му завидјела и најотменија европска дама, а глас дубок, мени бар неугодна тона. А што ми је на њему било најнеобичније, то је била изванредна елегација и отменост манира; човјек би мислио, да их је себи присвојио на двору Краља-Сунца. Не знам ни сам како, кад је тај апсолутно необразовани силеција живио само међу сировим и

дивљим свијетом, који је пред њим дрхтао, да тај дакле и такав човјек има тако биран и неафектиран пријатан говор, а уз то баш чаробан и неусиљен начин саобраћаја? Не би ли се та загонетка могла тако ријешити, да је то све створено поносном само-свијешћу апсолутнога господства над својом околином, и да су осјећаји достојанства и отмености наслијеђени стољећима од оца на сина, све то живо подржавали? Могу само то рећи, да сам каснијих година познао само још једног човјека, који је био савршенији тип великог господина него ли је био тај варвар, а то је био принц Еуген Савојски Карињан.

Послије каве и чибука позва Мехмедбег своје синове. Оба су била налик на свога оца, али ниједан тако лијеп као он. Поздравише Максу као стари знанци, а мене су гледали с наивним чуђењем, ваљада зато, што сам носио наочаре. Бијаху наших година, али јачи од нас. Понашање им је било мало неспретно и затучено, а биће због тога, што им је отац био присутан.

Мехмедбег им рече, да ћемо остати пар дана с њима, па нека нам све покажу, што нас буде занимало. Оба младића прихватише нас за руке и одведоше.

Чинило се, да су истих година, а биће да су били од двију матера. Онај јачи, Јусуфбег Мехмедбеговић Бишћевић, — тако му је гласила титула, — чини се да је био тром, шутљив и индолентан младић и да се мало веселио нашем друштву. Напротив је други, Рустанбег, био ванредно даровит и разговоран. Као и њихов отац, говорили су само српскохрватски, лијепо и правилно. Овдје-ондје уплели би и поједину турску ријеч. Прво питање, што ми је Рустанбег управио, бијаше: јесам ли научио читати и писати. Он не зна, а радо би знао, је ли то тешко. Одговорим му, да је словенским писменима много лакше писати него турским, па сам мислио, да би и он то могао за пар дана научити. Он ме погледа, чисто не вјерујући, и рече, да ће одмах започети.

— Добро — одговорим ја, — имаш ли бар игдје какву књигу?

— Немам.

— Имаш ли папира, тинте и перо?

— Немам.

— Онда ће свакако бити тешко, јер и ми не понесосмо књига и једва да имамо комадић папира и оловку.

Максо и ја претражисмо своје џепове и нађосмо неколико комадића папира, на којима сам ја на Пљешивици скицирао некакве предјеле са пар потеза.

— Ко је то радио? — упита Јусуфбег радознало.

— Ја.

— Ти? Ти се ваљада само хвалиш?

— Никако.

— Добро, дедер направи ми ову капију на нашој кули и оно тамо дрво и оног пса, што доли трчи.

— Хоћу, радо, кад ти је драго. Ама ми треба за то сто.

Јусуфбег пљесну длановима, а на то дође слуга, коме заповједи, да донесе један сто. Донесе он, затим, један од оних ниских столића (софра!), на којима се у Турака износи ручак. Сједнем за њ с прекрштеним ногама, да се латим дјела, а сучелице мени Јусуфбег.

Комадићи папира, што сам их имао, нијесу баш били згодни за цртање, али, у несташици бољег материјала, морадох се задовољити. Зид тврђавног зида, капија и дрво замало су били нацртани. Јусуфбег не мицаше погледа ни трен са папира, док сам скицирао, а Рустанбег је мотрио иза мојих леђа. Кад је скица била готова, пружим је Јусуфбегу.

— Добро, добро, — рече он, — вала, то је тај зид и та капија и оно дрво, ама гди је пас?

— Причекај, док један доље опет протрчи, па ћу ти и пса нацртати.

— Елем ти не умиш, кад не видиш, — рекао ми је с подсмјехом омаловажања.

— Дај амо папир, па ћу ти нацртати и пса!

И ја нацртах кучку, као што се већ могло без модела.

— Е, сада ваља, показаћу то баби.

И чим прође тај испит, осјетих глад и жеђ, јер цијели дан нијесмо ништа јели, а осим оно филцана каве, ни пили. Па и Максо ми се причинио уморан, а примјетим, да до вечере зацијело нећемо добити ништа за јело. Најпослије изиђоше звијезде и чусмо мујезина, да са минарета џамије „учи“ дугим тоновима: „Лах илалахе илалах, Мохамедун ресулулах“ (Нема Бога до Бога, а Мухамед му је пророк“). Оба беговића оставише нас саме у тврђавној авлији, па одоше да „клањају“ (да сврше молитву). Послије подуље времена дође слуга и рече, да је Мехмедбег наредио, да му дођемо. Ја и Максо погледасмо се смијући, а момак запали луч, па нас одведе у собу свога, а по његову мишљењу и нашега господара.

Ја га поздравих по турски: „Акшам хаиролсун“ (од прилике „добро вече!“).

Он ме погледа зачуђено. — Гди си то, дите, научио, умиш ли турски?

— Не, господару, знам само нешто ријечи и узречица, што сам научио од фрањевца Филипа Пашалића из фојничкога манастира, кад је неколико мјесеци боравио у Карловцу.

— Е, знаш дакле лију Филипа: паметан је чо'јек, Филип, уми се уласкати у наших везира. Па, добар је чо'јек Филип, префин је. А што научи од њега?

— Саба хаиролсун! (од прилике: добро јутро!).

— Шта још?

— Селамум алејкимун — (мир с вама!) — алејкимун селамун — (од прилике исто).

— То смију да говоре само муслимани; не говори више! Даље!

— Ешхедун ен лах илахе ил алах, вееш хене Мохамедун абдулук вересулукх (Вјерујем само у Бога јединога и у пророка и посланика његова Мухамеда).

— Аферим! (Тако ваља). — Кад ово рекнеш за се, већ си муслиман. Даље, даље.

— Ана сене ситимл (То је простачка псовка).

— О, срамота — повика Мехмедбег — а знаш ли ти, шта то нашки значи?

— Не, не знам.

— Ао, хрсуза (објешењака)! Да то речеш ком Турчину, право би ти главу одсико. О неваљали ђаур заслужио је 50 штапа по табанима.

Оба његова сина грохотаху се, али отац им махну главом и одмах им оде с лица и сам смијешак.

Мехмедбег пљесну дланом о длан, а момци унијеше пет малих столића, с малим посудама јела, које бијаше подијељено као за војнике. Осим пилава, који никада не мањка, и осим слатке пите, била су још три-четири јела, која су ми и по имену била непозната. Најприје нам полише водом из сребрних ибрика наше руке поврх сребрних леђена и дадоше намирисане ручнике, да се отаремо. Затим сједосмо, подвивши или прекрстивши ноге и започесмо јести, разумије се, без ножа и виљушке, прстима, а нијесмо пили, то се зна, вина, него ракије. Послије јела добисмо каву и чибук, па опет опрасмо руке. Захваљујући нашој огладњелости, пријало нам је јело и цијели објед двоструко. За вријеме јела није нико говорио, само нас је овда-онда господар куле соколио, да узмимо, говорећи: „једи, једи!“ Када се синови његови дигоше, устадосмо и ми, те му зажелисмо добру ноћ.

У мојој родитељској кући, а и код Максе, научен и на присутност женскиња за столом, било ми је жао, што их није и ту било, а за вријеме јела све су моје мисли биле код Маце. И лакше сам прежалио вино. Собе, које нам дадоше, бијаху чисте, али нијесу имале покућства, осим дивана, који је био прекривен (сада већ опће познатим) „босанским“ ћилимима и јастуцима. Тај диван служаше за спавање. Један момак простро је чисте поњаве а за покривач даде један ћилим. У једном куту собе стајаше врч за воду и здјела за умивање од масивнога сребра, а преко врча, све по поду, дуги, богато везени, намирисани свилени ручник. Слуга узе са собом свјетилку, коју је био донио, те ми остави, да се у мраку свучем и легнем, како већ будем знао. Не ога викнем и замолим да ми остави лампу. Уморан како сам био, одмах сам заспао, а друго јутро про-

будио сам се тек онда, када је мујезин позивао на молитву.

Максо ме викну из сусједне собе и запита, јесам ли будан. Кад сам се умио и обукао, одох к њему и сједнем до њега на лежај. И он је добро спавао и весело се пробудио. Филозофирасмо о турском начину живота, а обичну свагдашњост виђели смо јуче, па о нашем господару куле, — све то на њемачком, да нас нико не би разумио. Ова разматрања прекиде нам Рустанбег, који нас позва оцу.

Мехмедбег нас прими врло пријатељски, и запита нас, јесмо ли са свиме били задовољни, јесмо ли добро спавали, а ми то по истини потврдисмо. Донесоше каву и чибук, па кад смо испушили, рече он својим синовима, да нам покажу „град“ и одведу кадији и мули, док не дође вријеме обједу. Двојица су нас слуга пратила.

Не могосмо се дивити изгледу „града“, лавиринту малешних кућа и кућица рушевна изгледа. А кадија опет, човјек четрдесетих година, није нам се могао обрадовати јер смо били „невјерници“, мада смо били Мехмедбегови гости! Послужише нас кавом и чибуком, а неразговорљиви кадија ушути тада сасвим. Ми се на то дигосмо и одосмо, схвативши његову шутњу као знак да се мичемо. Мула нас је примио кудикамо пријазније. Био је то човјек преко шездесет година, лице му је било мршава, глас врло угодан. И он и кадија били су Словени и говораху чисто и правилно свој матерински језик. Мула нас упита, јесмо ли хришћани или кршћани (православни или католици), па нам рече, да већ давно познаје Максина оца. После каве и чибука зашути и он. Ми се препоручисмо милости пречаснога господина и вратимо се у кулу.

Рустанбег поново зажели, да научи словенски читати и писати. Ја му обећам, да ћу му послати почетницу и писанке, али је он хтио одмах започети. Заиштем папир, тинту и перо. Слуга нађе све то негде „у граду“. Умјесто пера донесе калем, којим се пише арапски. За моју је сврху калем био згоднији него ли Бишћу непознато гушчје перо. Нацртао

сам цијелу ћириловску азбуку великим штампаним словима, а на крају сам додао једно десет-дванаест ријечи на папир, па станем свом ревном ђаку тумачити гласове појединих писмена. Пажљиво ме слушао, али је већ наредни трен заборавио значење слова. Утјешим га, рекавши да ће из почетнице лакше научити, него овако; а било би и узалуд, да се сада мучи. Него он није мировао, док није научио неколико слова, па ми хтједе показати, да то и овако иде. Моја услужност бијаше му симпатична. Постаде према мени повјерљив и послѣје ручка одведе ме у авлију куле, те замоли, да никако не рекнем његову оцу, како би хтио научити читати и писати.

„Бабо мисли, да се то једном „господину“ никакo не приличи“ — започе он нама причати. „Зато је ту писар, који мора кад стигне „књига“ (овдје: писмо) да је на глас прочита и опет напише одговор, како му се каже. Бабо шта више не удара ни печат на књигу, неко скида прстен с руке и даје га писару, да он то учини. Него, он, Рустанбег, мисли друкчије од оца и он би читао књиге, оне велике и дебеле књиге, каквих је неколико већ видио, па да своја писма сам пише мјесто да своје мисли и жеље повјерава писару. А то је, уосталом, често и опасно јер су султан и стамболске ефендије завидни босанској господи, те би увијек радо да униште стара права босанске господе, па да Османлије, а то су баш права фукара, завладају над њима. Прије неко двадесет година послао је његов отац писмо султану и потужио се против везира и те фукаре. Но прије но што је писмо прispјело султану у руке, већ је везир знао за сваку ријеч у писму, те скупѣ табор под заповијед једнога ферика и пошаље га на Бишке, да га разори, бабу ухвати и главу да му отпрати у Стамбол. Стало га је три тогара злата, док је ферика подмитио, те овај пусти, да му аскер потучемо и да побјегну у Травник. Помисли, колико је стајало подмитити везира, да против нас не шаље другу војску! Па је ли чудо, кад мој бабо више мрзи Османлију него хришћане, и да није истина, кад он вели, да

тужна Босна неће бити сретна, док и један Османлија гази земљу по њој? А попут његова оца мисле и друга многа босанска господа, али не смију да се одаду. Кад бисмо Османлије протјерали из Босне, ћесар би помогао султану, па би нас уништили. И тако морамо да сносимо, да нам коју му драго ба-рабу османлиску пошаљу у Босну као везира, да нас пљачка и господари с нама као да је господин“.

Ја и Максо заустависмо, тако рећи, дах и на-пето слушаемо, како нам је Рустанбег отворио срце, а тако смо и његова оца боље упознали, него да смо с њим, како се каже, појели још читаву соленку соли, јер би се искусни човјек јамачно чувао, да пред два ђаура истресе што му је на срцу, него му је то ево учинио син. Рекох Макси њемачки, да је ово откриће вриједно тродневнога потпунога поста и да смо сада научили више, него што би нам икоје књиге објасниле.

Максо је журио на повратак, док сам ја хтио да останемо још пар дана у Бишћу. И Мехмедбег нас је у својој привржености загрлио и назвао побратимима. Но ми пристасмо остати само један дан, и ту је било прилике, да још којешта научимо.

„Не кажем ја то, да се вама хришћанима свиди“, рече Рустанбег, „него јер бабо и ја тако мислимо: нисмо ми душмани ваше вјере, мада је наш дин бољи, али ја не трлим ни хришћане ни кршћане, и одмах ћу вам казати зашто. Раја нас мрзи, не зато што смо ми муслимани, већ што смо јој господари. Раја зна, да ми господство Османлија сносимо, шкрипећи зубима, као што она сноси и не подноси нашу власт. Па шта ради раја? Пристаје уз Османлије против нас, пузи пред султаном и везиром, и сумњи-чи нас, да смо душмани султаноци. Ваши попови залазе у конак везиров, љубе му хаљину и умију по коју рђаву ријеч да рекну против бега и спахије. Везир, који је наш природни душманин, зароваши те тужбе и сумњицења, па кад нам не може више да науди, а то му бар послужи да нас опљачка и себе обогати. Сваки је везир отишао богат из Босне, сваки

је узимао турчину и хришћанину, што је само могло узети. Из мржње против нас босанске господе раја се учинила орућем, да нас тлаче мада јој то не хасни. Мој бабо често каже: да се можемо поуздаги у рају, давно би већ Босна била слободна. Ама ко ће вјеровати тим хришћанским псима, да нас неће растргати у комаде? У Босни су два хришћанина на једног турчина, ама тога се ми не би бојали, јер имамо оружја и јунаци смо, а раја је кукавица, јер нема оружја. Не би ми ништа тражили, него да спрам нас буде мирна и да се не ортачи и не веже против нас. — Потајно би раја држала са сваким нашим душманином, са султаном, с царем, па би нас издала. Па да је не мрзимо и не ништимо, да нам не шкоди? Морамо је строго држати, морамо пријечити да се не обогати и не изађе онда врх главе. Кажите ви мени, који сте хришћани, зар и ви не би тако морали радити, да сте у нашој прилици?“

Пажљиво смо слушали младића, који се сам за-нио својим говором те, мада је био доста духовит, опет смо у тим његовим ријечима чули само јеку онога, што је он слушао од свога оца, кад је разговарао с другим отменим Турцима. И баш то, што смо чули, да на његова уста говори његов стац, то је било важно за те његове примједбе: безазлено је избрбљао најинтимније мисли из свог сталешког друштва. Као коректив противничке стране волио бих, да сам могао чути и ми пљење раје. Но већ се у цијелом Бишћу чуло, да смо Мехмедбегови гости. Нијесмо се могли поуздати да би чули искрених ријечи од опрезних, неповјерљивих и страшљивих хришћана, без обзира на то, да би раји код Мехмедбега шкодили, што смо уопће с њом говорили. Одрекосмо се дакле тога.

Опроштај с Мехмедбегом и његовим синовима био је веома срдачан. Босански феудални барон захвали нам се за посјету, те н с позва, да наредне године опет дођемо, и на дуље. Даде нам два прекрасна коња за јахање и двије слуге за пратиоце, који ће вас допратити до аустриске границе, а оданде

су се момци морали вратити. Посјету нијесмо поновили. Пријатељским посретством контумачког директора у Заваљу послао сам Рустанбегу српски буквар и неколико уџбеника. Послије неколико година примио сам од Рустанбега писмо, што га је сам писао и у њему ми захваљиваше напомињући, да га је учење стајало више труда од једне војне, али је пресретан, што је научио читати и писати. Његова је калиграфија била налик на моју из дјетињства, али с обзиром на то, да је научио писати без учитеља, заслуживаше похвалу. Олет иза пар година видјех Рустанбега на Раштелу у Просиченом Камену. У исти мах пружисмо руке, али су пречке биле баш зато, да спријече сваки додир „с ову и с ону страну“. Приповиједали смо и преко пречки на велико негодовање људи на том тргу. Дирнула ме веома његова захвалност према мени, кад ми рече, да је читањем оних књига постао други човјек. А то су ипак биле књиге само за српске основне школе! И опет ме позвао да дођем у Бишће, и ми се нато поздрависмо до виђења.

На жалост до тога није дошло. Године 1850. букне устанак босанског феудалног племства против административних рефорама Високе Порте, а те се реформе нијесу никако могле сложити са државоправним повластицама босанске господе, што су их султани обнављали и увијек наново потврђивали. Устанак се толико развио, и постао опасан, да је Порта послала свог најбољег генерала, мог земљака, Омер-пашу Латаса у Босну и Херцеговину, давши му неограничену пуномоћ. Омер-паша угушио је устанак с варварском строгошћу. Поглаваре великашких породица даде поклати, заплијенити њихова имања, а синове њихове пошаље у Цариград као таоце. Међу побијеним великашима био је и Мехмедбег Бишћевић, а његови синови, Рустанбег и Јусуфбег тобоже су умрли путем у Цариград. „Појела их помрчина“, каже се о оваквим „случајним“ погибијама. Мехмедбег је важио као врло богат човјек, а Омер паша није био опет онај, који би пустио, да му тај плијен измакне,

Па и Али-паша Сточевић, пријашњи везир у Херцеговини, би уморен на исти начин. Него Омер-паша своју сврху ипак није сасвим постигао, јер није знао, да је прије тога Али-паша своје благо склонио лађом у Дубровник. Мехмедбег у својим политичким комбинацијама није рачунао на могућност, да ће се босанска господа наћи наједном према једном способном Портином генералу, који ће покушати да себе обогати њиховим потпуним уништењем, а не митом. И кад је онда збиља тако рећи искоријењено старо племство, бише Босна и Херцеговина лишене и последње сјене своје хисториске традиције.

Врло ме је ражалостио трагични удес фамилије Бишћевића, јер нијесам сумњао, да би Рустанбег, оставши жив, унапредио основе свога оца, па их можда и остварио. Послије Омер пашина покоља, мржња је босанског феудалног племства још и више порасла против Османлија и то је онда аустриску окупацију Босне и Херцеговине битно олакшало, јер племићи не имадоше интереса да бране господство цариградске Порте¹⁰⁵).

Кад се Максо и ја повратисмо у тихи парохијални дом у Кореници, весељу не би краја ни конца. Све смо морали причати, шта смо видјели и чули, а прота је примјетио, да раји не би никако било боље под сувереном влашћу босанских феудалаца, него ли под господством Порте. Рајетин (појединац подложник хришћанин), није за Турке човјек, већ само корисна домаћа живина. И у том смислу није ни Мехмедбег ништа бољи од остале господе унаточ свих изјава његова сина и мада је привлачна личност. Они су муслимански фанатици само из интереса, да одрже своје господство. У срцу им није стало до ислама, (исто, као ни до хришћанства). Мало познају ислам, као што ни хришћанство не познају: ниједан од њих не зна арапски, ниједан не умије читати Коран. Мула у Бихаћу учен је човјек, па он вели, да сваки муслиман мора Богом посвећена пророка Ису (Исуса) сматрати претечом Мухамеда. Наш народ вели, да је најгори Турчин управо потурчењак, а то су ето баш

наши босански Турци. Османлија је дивља, а муслимански Бошњак, потурчењак, подивљала звијер. Османлија је фанатички противник хришћана, али има и добрих својстава: истинољубив је, држи ријеч, поштен је. Наши босански Турци примили су све османлиске злоће и мане, али ниједно добро својство. И за то би суверено господство босанскога племства било за хришћане горе и више би их тлачило од Порте.

Нијесам могао, нити сам хтио протусловити искусном старцу, премда би се понешто оградио против некојих његових примједба, примјерице о изјави Рустанбеговој, али ми је доста, да објективно објавим оба мишљења, како сам их чуо. Максо и Маца се за то нијесу занимали. Јутром би с Максом филозофирао, а послије поднева бескрајни разговори са Мацом, којој сам морао исприповједати сав мој једноставни прошли живот. Добра и драга ова дјевојка била је научила само читати и писати, а осим списа Доситеја Обрадовића није ништа читала. Пажљиво ме је слушала, кад би јој казивао садржај које Шекспирове или Гетеове трагедије или јој на изуст преводио пар Гетеових или Хајнеових пјесама. Она је у том уживала и често ме изненадила финим и разумним примједбама, те се нијесам могао уздржати, да је не упитам, како је дошла до тих мисли. Онда се она смијала и обично би одговорила да увијек мисли о оном, што чује, а мисли онда саме долазе. Више пута се јадала: „Ах, зашто не можеш да код нас дуље останеш, да ме бар њемачки или талијански научиш, па да сама читам оно, о чему ми приповиједаш! Велика је срећа, кад се разумије језик, којим су писане тако дивне ствари. О том, што си ми причао, моћићу да мислим цијелу годину, док опет дођеш, те ми будеш што друго приповиједао. Зар не брацо?“ А ја се не могах уздржати, да је не загрлим, а она је невинно одвраћала моје пољупце сестринском њежношћу.

Наредних сам ферија био исто направио излет у Војну Крајину, и наравно да сам се свратио у Кореницу, камо је Максо био непосредно дошао из

Карловца. Отац, мати и Маца дочекаше ме једнако срдечно. Маца је била са мном исто тако као и прије неусиљена понашања, те смо причали и љубили се као и прошле године, али моја склоност се сада доиста прометнула у братимство, као што су у ње од почетка већ били чисто сестрински осјећаји. Овај пут сам се само кратко могао задржати, јер сам хтио пропутовати и личку пуковнију. И опроштај је био тим срдачнији, што сам наредне године требао да напустим Карловац због студија. Проту и пошу на жалост послѣје већ нијесам видио. Обоје оде једно за другим у гроб. Маца се удала за неког честитог попа и живјела је у сретну браку. Још пред смрт Максину био сам је лијепо поздравио, а она ми, као увијек, одвратила срдечно.

3.

Било ми је деветнаест година, кад сам у октобру 1842. ступио у највиши, у шести разред карловачке гимназије. Сад је ваљало размислити, шта ћу и камо ћу кад свршим гимназију. Моји су родитељи жељели, да пођем у Загреб, и да студирам, како је већ био обичај, право у тамошњој академији. Приправа за академију бијаше двогодишњи течај „филозофије“. Него право не само да нијесам марио учити, већ ми је тај студиј био управо одвратан. Срећом сам имао још три године пред собом, једну на гимназији и двије на академији прије но што ће ме упрегнути под јарам права. То ми је била једина утјеха. Да се успротивим жељи родитеља, сматрао сам, да би то била грдна повреда мојих дјетињих дужности и моје захвалности спрам њих, али сам се надао, да ме отац неће силити, кад ми је досад допуштао да посве слободно читам и учим, шта сам и како сам хтио. А и у нашим племићским фамилијама била је већ традиција, да се млађим синовима пушта више слободе него ли прворођенцу, и на том се оснивало све васпитање. Једног су морали нужно отесати за „цара“, а остали су могли постати и „ребели“. Ова традиција

потјецаше ваљада још из оног доба, кад се пријашњих стољећа странчарило. Велеиздаја — а шта се све у оно доба није крстило велеиздајом! — и кривовјерје кажњавало се тада не само смрћу, него и запљеном иметка. Због тога је било паметно тако удесити, да бар један син увијек избјегне с дијелом конфискацији породичног иметка, побједила „царска“ странка или „ребели“. Додуше, прошла су већ времена Запоље, Ракоција и Бочкаја, али — ко би знао, шта ће још доћи! Можда је и мој отац тако мислио, кад ме је пустио да се слободно развијам, како сам хтио и како ме гонило моје сопствено биће, јер је брат мој служио у војсци, и с те се стране није требало ништа бојати.

Моје студије учинише од мене бунтовника против аустриског схватања историје, против угарскога устава и онда не само против католичке цркве, него уопће против сваке т. зв. позитивне религије. Премда сам, наиме, врло симпатисао са реформацијом цркве, са протестантизмом, ипак је то било више због његове опозиције папинској цркви и њеним свјетским пандурима, него ли можда због љубави за његову протестантску догматику, која ми се није чинила нимало складнија од папинске. А моји учитељи нијесу били такви људи, који би кадри били увјерити ме, да имам криво. Напротив, све, што су поучавали, увјеравало ме, да имам право. О религији и филозофији, о повијести и политици, о литератури и о људском друштвеном уређењу, већ сам с 18 година имао тако устаљене назоре и прецизне идеје, биле праве или криве, да ме туђи утјецаји већ нијесу могли поколебати или ме увјерити о противном. Добро или рђаво, ја сам са 18 година био са собом готов. Учење на факултету требаше само попунити моје мањкаво знање природописа, права, филологије и теологије, али све то ипак није могло измијенити моје схватање о свијету, мада је оно било створено на очито оскудном филозофском и историском образовању.

Моје самоуко образовање освивало се на култури XVIII стољећа. Иако сам се, додуше, младе-

начки заносио античком књижевношћу, поименце грчком и у се је примао, ипак су ми главне идеје биле оне, које сам црпио из студија Волтера, Гхибона, Лесинга, Хердера и Гетеа. С њима и у њима, у њиховој сам атмосфери живио и у томе толико уживао, да нијесам ни пожелио изићи из тога круга. То, што ми је давала књижевност XIX стољећа, свакако је била образовању добра допуна, а дијелом и продубљење оних начела. Но све у све, коначни резултат није се могао преобразити, па је све то било само у неку руку орнамент готовој згради. Прошло је отада педесет година, и ја сам неуморно даље изграђивао свој душевни развитак, непрестано сам приметао нове младице старом стаблу. Читао сам готово свако знаменито европско дјело из филозофије, повијести, филологије, права, природописа, историје, религије, а нарочито из подручја умјетности. Што сам могао, то сам себи присвојио, проширио тако свој душевни видокруг. Но она поменута основка није помакнута, па бих из тога хтио закључити, да је била добра и чврста. Никада се нијесам отимао признању правога напретка, премда сам према многим схватању био више мање скептичан, јер нијесам заборављао златне Ксенофонове ријечи: „Не показаше бози смртнима све из почетка, него тражећи сами налазе смртници све боље и боље“.

Оно умирење, што други траже у некој позитивној религији, нашао сам ја у филозофији. Па, ако је, како вели Спиноца, душа људска и савршенија и с више врлина, чим је активнија, а мање пасивнија, то сам и ја тежио високом овом циљу, али сам и посртао на том путу, јер је буђење великих страсти превагнуло моју добру намјеру. Док сам мислио, да у мени има снаге бити господар самом себи, бијех строг са собом, па сам мислио, да је право, да то будем и са другима. Нијесам себи опраштао ни најмању погрешку и бијех тако несломив у свом ригоризму, да је мој исповједник, — а ми гимназиски ђаци морали смо се два пута годишње за вријеме школе исповиједати, — само са смијешком слушао,

што говорим, и за „покору“ ми наређивао да молим највише три оченаша и здраво-Марија, па то је, уосталом, био и минимум покорничке вјежбе. Но мало помало постајао сам спрема себе попустљивији, не попуштајући међутим другима. Истинољубив и искрен остао сам, додуше, и онда, кад сам се сам морао оптуживати због какве погрешке. А све то неовисно од школе, у којој нијесам морао баш ништа учити, јер сам прописане предмете знао и боље од учитеља. Учитељ је, на примјер, грчкога језика и математике обичавао остављати за тих сати разред, те је мени препуштао наставу. Моји су саученици знали, да ћу ја то боље обавити него учитељ, па се нијесу бунили, премда сам испитивао строжије од њега.

Мој пријатељ Максо Прица бијаше преда мном за разред више и у то вријеме се налазио у загребачкој академији¹⁰⁶. Писао ми је сваке седмице, како се тамо учи. Него су ме његова писма нагонила у очајање. И Максо је био полут мене жељан науке, те се јадао, да ништа не може научити и тужио се на изгубљено вријеме. У једном писму карактеризирао ми је свога професора филозофије и оцртао ми једно његово предавање. Тај се професор звао Мојзеш и бијаше — наравно, — свећеник, а важио је као „свјетило цркве“. Умро је веома стар као бискуп у Угарској. Био је доиста интеллигентан човјек, али никада он није читао ни Аристотела, ни Платона, ни Спиноцу, ни Канта, ни Хегела, баш ниједну њихову књигу. А своје знање о повјесном развоју филозофије црпио је из латинског једног компендија, што га је саставио неки професор будимпештанског свеучилишта, а тај је опет компилирао из Генеманових дјела. „Мојзешов филозоф“ бијаше лајпцишки професор Круг. Из његових је књига Мојзеш за се зготовио и приредио, — нештампани — приручник, који му је служио за предавање. Максина писмо тим више ме је развеселило, јер ми је при том саопћио, да је Мојзеш и цензор књига и позоришта¹⁰⁷).

У потоњем свом својству био је Мојзеш у непрестаном саобраћају и са глумцима, па се ватрено

удварао једној тада врло способној, у Загребу ангажованој глумици, Њемици. Ја сам Макси отписао врло весело и расположено, са заједљивом иронијом, бранећи филозофског Мојсија загребачке академије и загребачког позоришта. „О, краљу Висвамитра“, писао сам пријатељу, „какав ли си ти то во, који тражиш од свог професора да се гњави са Спиноцом и Хегелом онако, као што смо то нас двојица чинили, а ипак нијесмо никада намјеравали да постанемо професори филозофије! Па зар нијеси читао „Фауста“? Ондје доктор филозофије и професор Мефистофелес збори мудре ријечи:

Најбоље што можеш знати
Ипак не смијеш исказати.

Па чему би Мојзеш знао нешто, што не би смио казивати? И зар вама Мојзеш не предаје логику?

Ту ће вам бити дух добро дресиран
И увезан у шпанске чизме

И

Кад научите све редуцирати
И како треба класифицирати

онда је он своју чиновничку дужност извршио, а није он крив, ако се Вама од тога смучи.

Немање треба да похвалим и предавања о умјетности, што их је држао велики Мојзеш. Као филозоф морао се бавити и естетиком да је као позоришни критичар знадне примијенити код глумица. До врага, па зар професор филозофије и католички поп није исто човјек као и ми, и зар се он не би смио наслађивати и зар му се не би смјела свидјети добра умјетница? Итд. итд.“

То моје писмо постане познато међу Максимим друговима. Међу њима је Мојзеш био омражен због своје нефилозофске и несвећеничке надутости и послје дугога мољакања допусти Максo једном другу да препише ту посланицу. Од те копије настадоше и многе друге, а једна допане и до професорових руку. Ја сам се по ђачком обичају потписао потпуним именом и са придјевком „ретор“ (ученик VI. разреда гимназије). Мојзеш се на ме разјарио, а није

ме ни познавао. Кад је из потписа разабрао, да ћу можда до године бити његов ђак, стиснутим је шакама пред Максом махао по ваздуху и викао: „вшак ја му дам, вшак ја му дам“. Максо ми јави тај призор и забрину се, да ће ми се Мојзеш љуто осветити, и свјетова ме да напишем професору извињење, А то опет ја нијесам хтио, него одлучим да ћу пркосити гњеву филозофа.

У ово вријеме доби моја мајка одлуку о процесу што га је још године 1817. започела против свога татора и добила је своју очевину, коју је мој отац, кад се оженио, оставио на управу тотору, само да добије моју мајку. На основу тога није тотор само рачуне ускраћивао, него се нећкао касније уопће и сам иметак предати, знајући колико година може потрајати такав „рачунски процес“. Парница трајаше пуних 25 година, а права је подлога ипак била неоспорна. Угарски судбени поступник законито је омогућивао свако затезање, а с друге стране тај материн тотор био је богат човјек; у сваком је џепу имао неодољивих разлога, који су суцима и адвокатима били разумљивији него право моје матере. У првој инстанцији, код карловачког грађанског поглаварства, свршила се парница 1839. у прилог мојој мајци. Но тотор је апелирао на таверникални сто у Будим, само да одгоди извршење ове пресуде. Та будимска инстанција вриједила је и за Карловац као и за остале краљевске слободне градове као апелационо судиште. Поступак се овдје отегао још три пуне године и честити тотор буде коначно ипак осуђен да исплати главницу од 119.000 форинти и све камате рачунајући од године 1817. Парбени трошкови износили су више него 40.000 форинти. Карловачки магистрат би одређен, да спроведе егзекуцију.

Лако је разумјети весеље које је због тога настало у мојој родитељској кући. И ја сам био врло весео, но уједно и забринут, има ли та хуља тоторска толико иметка да исплати ову огромну своту. Због те моје бојазни у кући су ме управо исмијавали, јер се тоторов иметак опћенито цијенио на четврт ми-

лијона форинти. — Прође неколико недјеља, док је дошло до егзекуције, јер је градски капетан био интимни пријатељ тоторов, па му очито хтио дати прилику, да мирно сакрије новац и извршење пре-суде учини илузорним. Кад је градски капетан ко-начно лично приступио егзекуцији изјави тотор, да он ништа више нема него кућу у вриједности од 6 000 форинти, и готовине од прилике 3.000 форинти. Мој отац насрне на варалицу и био би га угушио да га присутни брзо не отргоше од његове жртве. Мој отац стаде захтијевати од градског капетана строг надзор, над варалицом и његовим слугом, а то се није могло ускратити. Одмах би састављена ка-знена пријава због проневјерења пупиларног иметка и започета истрага, гдје је тотор могао сакрити свој новац. Приликом кућне преметачине нађена је биљешка, из које се разабрало, да је бар један дио у остави код једног његовог пријатеља на Ријечи. Затражено је, да се овај одмах ухвати, не буде ли хтио предати новац. Но и тај је поштењак порицао и протествовао про-тив преметачине, јер је он папински конзул; но ипак се пожурио одмаглити у Анкону. У то се тотор раз-боли и умре за пар дана (ileus, заплела му се цријева). Послије његове смрти би његов вјерни слуга стрпан у истражни затвор. Но он је постојано порицао, да ништа не зна за господарев новац. И како није било оптужбених доказа против њега, морали су га послије неколико мјесеци пустити из затвора. Али ми смо дакле, мјесто судбено досуђене четврти милиона, до-били кућу у вриједности од неко 6.000 форинти и ону нађену готовину од 3.000 форинти. Болест и погреб покојника, издржавање слуге у затвору смањи и ту своту на нешто мање од 2 000 форинти.

Тај жалосни свршетак процеса још ме више огорчио против прилика у Аустрији. За оно мало свога живота доживио сам већ толико самовоље, тлачења и насиља, гажења правце сиромаша и сла-бића; видио сам толико биједи и невоље и трпио у души с тим патницима, а сад сам, ето, доживио и сам очевидан случај подле подмитљивости правосуђа

и управних власти. Мислио сам да се морам загушити у таквој атмосфери. Зато чврсто одлучим, да одем из Аустрије у Њмачку или у Француску, па да тамо, колико узмогнем, студирам, и ако се икад вратим у домовину, да се вратим истом онда, кад ми научно образовање и животно искуство допусте, да се умијешам у јавни живот свог народа, побољшавајући га у свом смислу душевном надмоћи, моралном врсноћом и личним угледом. Економска бијединост, а напосе занемареност пољопривредства и аграрне индустрије, па онда материјално пропадање велелепосједа, које се већ није дало зауставити, али нада све очајни положај сељаштва потицао ме је, да одем у академију Хоенхајм и Таранд. Наручим наставни план. Кад сам, међутим, видио, да ондје не могу учити, чему сам се највише веселио: филозофију, повијест, филологију, повијест умјетности и књижевности, надвладаше моје идеалне склоности практичне животне задатке, и за час опет заборавих Хоенхајм и Таранд. Читаво се моје настојање усредоточило сада на свеучилиште у Берлину и на Колеж де Франс у Паризу, гдје је тада уз највеће француске научењаке предавао и Мицкијевић. Знао сам додуше, да је аустријским поданицима забрањен одлазак на туђа свеучилишта, али сам се ипак надао да ћу наћи прилику за остварење моје жеље.

Отићи из Аустрије, то је у мени била стална и непоколебљива одлука. Никаквог политичког ни духовног додира нијесам у тој Аустрији налазио до оно мало словенских научењака и Кошута. Ја сам у Аустрији видио само три ствари, које су биле аустријске: династија, војска и државни дуг; све друго бијаше њемачко, мађарско, словенско или пак талијанско. То, што сам се родио у земљи, којом је већ три стотине година господарила династија Хабзбург Лоренска, тај се факт збио без моје воље.

А та чињеница ипак није била кадра да од мога природнога словенског осјећања преради умјетну неку „аустријску свијест“, јер сам се исто тако могао родити и у Турској или у Аустралији. Држави ау-

стриској нијесам ништа дуговао ни за какво добротинство, шта више ни за оно јадно школовање, које сам добио у својој отаџбини. Јер, како сам већ напоменуо, и основна школа и гимназија у Карловцу, гдје сам се школовао, задужбина је моје фамилије, ујака моје матере Јанка Маркеза. А што сам изван школе научио, то захваљујем само лектури, која је готово одреда била забрањена у Аустрији и коју ми аустриска влада не би била допустила да читам, да књижари у Аустрији нијесу од ње били паметнији. Ако треба да сам кому уопће захвалан за моје научно и морално образовање, онда треба да захвалим књижарима, који су ми материјал умјели добавити криомице. „Границе нису начела“, обично је говорио мој најмлађи учитељ филозофије, и године 1848. нијесам му то заборавио са захвалношћу признати у једној политичкој брошури, која је изишла пар дана прије октобарског устанка, а чију је цијелу накладу, како ми је јавио издавач, дао кнез Виндишгрец заплијенити и уништити. Књижар се веселио да сам лично измакао судбини своје брошуре.

И коликогод сам се гадио од апсолутистичке и клерикалине политике аустриске владе, опет нијесам мрзио Аустрију као државу, нити сам јој икада желио расуло. Желио сам само преображај Аустрије у смислу модерне државе са законито гарантованом политичком, националном, духовном и вјерском слободом за све њене народе. И управо због борбе за тај циљ хтједох се приправити са темељним научним образовањем. Но ако се приликом ступања у практичан живот освједочим, да све оно моје поштено настојање нема изгледа на успјех у Аустрији, онда ћу се свакако сјетити Овидијева стиха „Смјеломе је свако тле отаџбина као рибама вода“, и утјешити се, да Хрватска и Аустрија не значе цијелу Европу.

Оштра противност између Илираца и мађарона у оно доба изродила се у крваве кавге, а то ми је сваким даном све више огорчавало боравак у Хрватској. Обратих се писмом Кошуту; непристрасно сам му оцртао положај и заклињао га да већ онда

јаким својим угледом упути објема странкама ријеч помирења. Он ми је на то одговорио, да би такво посредовање било само сипање уља на ватру, кад се уважи, колико га Илирци мрзе, и зажели, да ја као Хрват сведем Илирце на праву мјеру. Одговорио сам да сам још премлад, да бих својим земљацима могао бити било какав ауторитет, а уопће, јер ми је страначко гложење одвратно, да се управо припремам за вишегодишњи одлазак у иноземство. Кошут ме одвраћаше од тога, па је предлагао, да дођем у Пешту и ондје довршим своје студије.

Но то нијесам прихватио, јер иако сам могао наћи у Пешти способнијих и врснијих учитеља него у Загребу, опет, ни тамо не бих нашао оно образовање какво сам желио, и не бих га нашао ни на једном њемачко-аустриском или угарском свеучилишту.

Посљедње године мога гимназиског школовања збила се у начину мога живота необична промјена. Ђутљив од природе, тражио сам дотада само мир и самоћу и у том уживао, јер сам то сматрао за предувјет озбиљних студија, за праизвор великих идеја и најуспјешније средство образовања и јачања карактера. Тако сам научио сам себе познавати, јер пред самим собом не могах имати тајни, и своју властиту унутрашњост гледао сам као у огледалу. Тако се, до душе, не учи познавати људе, те почех осјећати неодољиву потребу, да живе људе тако критички студирам, како сам их досад проучавао у књигама. Па и због те сврхе све се више наметала потреба, да изиђем из ускога круга мале земље. Мој скептицизам дошаптаваше ми до душе, да и људи, које ћу наћи у Њемачкој и у Француској, неће бити баш тако различни од оних, које сам познавао из своје лектире и у својој домаји. Но покушати је требало прије или касније, а чим прије тим боље. Душевно епикурејство, у којем сам живио, није ме никако преситило, али сам ипак у себи морао признати

да ме то непрестано душевно уживање не би смјело за увијек удаљити од укупног живота мога народа.

Имао сам двије бригае: брига због једностраног мог самоуштва и брига због страственог мог темперамента. Моје самоуко образовање бијаше претежно естетско. То се изродило онда по мојој инстинктивној склоности према чудној љепоти у природи и у умјетности у неукротиву страст, а потом на штету моралне аутодисциплине. Осјећао сам унапред опасности од тога претезања, али нијесам се хтио против тога борити. А нијесам био научио обуздавати свој страствени темпераменат. Сви људи, с којима сам опћио, били су ме размазили: родитељи, сестре, рођаци, и пријатељи. Поступали су са мном са неким често незаслуженим обзирима и попустљивошћу, а то ме је онда јачало у увјерењу, као да ја увијек имам право. Већ онда, кад ми је било 14—15 година, мислио сам, да сам готов човјек, и да сам за сав свој рад и дјела одговоран само властитој савјести. Ова преурањена самосталност имала је добрих посљедица за развој мога значаја, али није за мој темпераменат; јер, ако и јест челичила значај, распојасавала је темпераменат.

Већ у раној младости осјетио сам толико живу потребу љубави, да сам био несретан, кад год мајка или Марија не би одговориле на моја миловања и моје пољупце. У добу младићства све је то наравно још и више ојачало. Не могах живјети без пламичка, који би гријао моје срце, ма колико сам се удубљивао у своје књиге и студије. Срећом ме мој смисао за љепоту, још више него етичка дужност, задржавала од свих младеначких претјеривања. Друговање с мушкарцима није ми пријало, али тим више ме је привлачило женско друштво. Не могах живјети без њихова загрљаја. Од мушкараца ме увек одбијао недостатак духовитости и образовања, али према женама био сам у том смислу веома широкогруд. Биле оне ма како духом сиромашне и необразоване, у њихову сам се друштву осјећао расположен и угодно, само кад су биле лијепе¹⁰⁸. А у Хрватској није никад мањкало лијепих и љупких жена. Него већи утјецај

на ме имађаше само једна жена, а та нити је била Хрватица, нити лијепа, али једно од најпаметнијих и најчишћих женских бића, што сам их икад сусрео за мог дугог вијека.

Познао сам породицу мога вршњака Хермага Пукшец-Мурског године 1838., кад му се десила незгода, а ја му помогао. Настаде из тога уско пријатељство, које је потрајало непомућено све до изумрћа ове фамилије, готово пола стољећа.

Херманов отац бијаше управни поручник у слуњском крајишком пуку, то јест он је водио сву грађанску управу пуковније. Онда му је могло бити око 45 година, а био је човјек знатније талентиран, срећеног знања и узорног поштења, а врло строг у служби. Озбиљан и шутљив, није волио друштво и живио је само за своју фамилију. Зачудо, мене је више привлачио тај старији неприступачни човјек, него ли његов син, који је био мој вршњак.

Но Херманова мати била је за мене идеал духовите, образоване и племените госпође. Бијаше ванредно добра срца и узор највјерније и најпожртвованије матере. И да је била лијепа, нема сумње, био би се ја у њу смртно заљубио, али јој природа не даде спољашњост једнаку душевним одликама. Тако сам био спасен од те опасности па сам је могао само поштовати онако, као што добри католици поштују свеце.

Госпођа Пукшец-Мурска имала је чудан удес. Била је кћи господина Бродороти, који је био главни министар сувереног кнеза Хермана Хоенцолерн-Хехинген. Одрасла је и одгојена на том двору заједно са кнежевском дјецом. У најранијем дјетињству умро јој је отац, а кнез је пошаље у Беч као дворску даму с једном од својих кћери. Кад се принцеза удала, наговори госпођицу Бродороти њезин брат, да оде богатој тетки, бароници Бек, која је живјела у близини Беча, но онда за пар година умрла. Брат госпођице Бродороти бијаше побочник принца Ксавера Хоенцолерн, аустриског генерала, а послије фелдмаршала и предсједника Дворског Ратног Савјета т. ј. министра војног.

Једна нећакиња бароничина била је удата у крижевачком крајишком пуку, и за вријеме короте позове своју сестричину, госпођицу Бродороти, да дође у Беловар. У кући сестричне упозна се са потоњим својим мужем, који је онда био управни поручник у истом крајишком пуку. Коликогод јој се свидио интеллигентни, образовани и честити човјек, опет није госпођица Бродороти могла тако лако свладати неке друштвене предрасуде, које је усисала с дворским васпитањем: она, министрова кћи, од прастарога племства, па да се уда за поручника грађанина и да себе закопа у каквој хрватској селендри! Не заборавимо, то је било прије седамдесет година, у вријеме цвата обнове реакције. Па и њеном се брату, који је био у дворској служби, није свиђало, да се сестра уда за официра грађанина. Али склоност и увиђавност сестрина побиједише све друштвене предрасуде и њен је брак био непомућено сретан, као што се само може замислити. Родитељи су се у велике жртвовали, да добро одгоје своје троје дјеце и никада не чух од ове, у кнежевској раскоши одгојене матере, ма и најмањи израз жалбе или негодовања, што је због тих великих жртава за дјецу морала живити материјално врло скучено. На жалост, биле су узалудне ове тешке жртве. Сина Хермана послали су родитељи у Беч у инжињерску академију. Онда је то био најотменији и најскупљи војни завод у Аустрији. Херман сврши академију, изиђе из ње као жениски часник. У несретном рату бана Јелачића против Маџара веома се одликовао, особито код прелаза преко Муре, тако, да му другови дадоше назив Мурски. Младић иђаше у сусрет сјајној каријери. Концем педесетих година командираше га у Пешииеру, да ради око нових утврда. Несрећом, тамо се заљубио у лијепу, младу жену једног свог друга, који је своју част схватио врло озбиљно, те га у двобоју убио. Братова смрт потресе и онако слабо здравље старије сестре Лине, моје љубимице, која се приликом те велике несреће понијела као јунак, но ускоро се разболила од сушице и умрла године 1861. Ударена ма-

љевима судбине, несретна се мати није могла опоравити, те оде за двије године (1863.) у гроб иза обожавано двоје дјеце. Замало па се Пукшец повукао из државне службе, пошто је већ прије због својих и свога сина заслуга био одликован племством с називом Мурски, и живио је од тада у Загребу. Од троје дјеце остаде му жива само најмлађа кћи Ема. Из љубави се удала, али несретно. Имала је ванредно лијеп и јак сопран. Мислио сам, да ће се спасти, ако се усаврши за драмску пјевачицу. Мати се згрозила, кад сам им то предложио, али се кћи толико одушевила, да није мировала, док није побила материне предрасуде. Ја сам отпутовао у Беч и представио Ему тада најгласовитијој учитељици пјевања, госпођи Маретези. Госпођа преузе Ему поучавати, и изобразивши је за умјетницу нашла јој је наскоро ангажман у Катанији, гдје је примише одушевљено и као жену и као умјетницу. Све талијанске новине славиле су у критикама и у пјесмама нову диву, Ирму Мурски. Замало је то име постало познато у цијелој Европи. На то би ангажована у дворској опери у Бечу. Развеселававала је публику у Берлину, Паризу и Лондону, Америци и у Аустралији, и премда јој је критика одрицала дубину осјећања и драмске узбудљивости, признавали су јој феноменалну љепоту гласа и виртуозност колоратуре. Ја нијесам никада имао прилике да је видим и чујем на позорници, те ваља да се задовољим понављањем туђих судова. Што је дуже пјевала, више је захтијевала, постала осјетљивија, и због критичарских замјерки чини се, да јој се Европа замјерила. Оде у Аустралију, гдје је критика сношљивија а злато обилније. Мора да јој је и глас настрадао због неуредна живота. Одушевљење је публике охладило. Послије горких разочарања и након списаних стотина хиљада, врати се сломљене душе и тијела преко Америке у Европу, и јадно умре у јануару 1889. код своје кћери, која се одмах отровала код одра матерна.

Срећом, отац није доживио задњи и страшни овај ударац. Умро је 1888. пар недеља, иза како ми је

честитао удаје двају мојих кћери, и при том још нагласио своју слутњу, да ће то бити по свој прилици посљедњи биљет и знак живота, што ми га још може дати. И у истину је то било задње, чим се огласио деведесетпетогодишњи старац. Педесетогодишње пријатељство свезало нам је животе и надживило све промјене судбине. Остали смо у непрестаној преписци све до његове смрти. Сваки је од нас стално могао рачунати, да ће о рођендану примити писмо, у којем је један другога увјеравао о трајној љубави и пријатељству. Но последња су његова писма била писана већ тако дрхтавом руком, да сам морао употребити сву своју дивинацију и даровитост, да одгонетам те хијероглифе. Просторна удаљеност, која нас је дијелила четврт стољећа, није охладила срдачност нашега пријатељства као што то није учинила ни велика разлика у нашим годинама. Старац је своју усамљеност подносио у старим својим годинама с преданошћу мудраца и очекиваше смрт као жељно докрајчење свију мука.

Госпођа Пукшец-Мурска била је уз контесу Нуцент прва госпођа великог образовања, с којом сам био ступио у друштвени саобраћај. Све госпође, које сам дотада познавао, својим образовањем нијесу биле изнад моје мајке, што је у оно чедно доба било више него обично образовање. Него госпођа Пукшец донијела је много из своје швапске постојбине. Није она, до душе, читала Крозенбургера, Лафортуну и Фрешлера него свог обожаваног земљака Шилера, — кога је нарочито штовала, — Гетеа, Лесинга, Хердера, Жан Пола и Виланда, и није их само прочитала, него и успјешно простудирала, па себи о овим класицима створила самосталан суд. И ја сам од неколико година био доста прочитао, али не бијех, наравно, још толико душевно сазрео као она, и лако је с тога појмити, да ми је њено знање тим више импоновало, што га моја околица и моји учитељи нијесу имали. Сваке сам недјеље обичавао да једно вече проведем у њиховој кући. Па, мјесто да се бавим с њезиним Херманом, обично бих сједио до ње и

ослушкивао њезине приповијести. Замало, па ми је већ у духу био познат мали, но размјерно раскошни двор кнеза Хермана и Константина Хоенцолерн-Хехингена и њихови дворци у Штутгарту, Карлсруе, Минхену и Бечу, као да сам тамо одрастао. Наравно, за скандалозну хронику тих дворова нијесам чуо ни ријечи. Послије много година спријатељио сам се врло интимно с графом Уседом, кад је био пруски посланик код папе у Риму и касније на талијанском двору у Турину и у Фиренци. И кад ми је он приповиједао о својој младости и боравку у Хехингену, све сам особе већ знао по чувењу, а нијесам био тамо ниједампут. Многе сате и пола ноћи пробора-вили смо на тераси палаче Кафарели и виле Петраја код Фиренце у успоменама на то доба, а он ми је знао попунити многу празнину коју је финоћа госпође Пукшец оставила у свом приповиједању.

Опћење с овом госпођом бијаше за ме душевна потреба и потреба срца, која ме стајаше многога боцкања њене свекрве, која се опет била спријатељила с мојом мајком. Она је била жена, која је битно утицала на развој мог образовања. Она је погађала моје, а ја њезине мисли. И као што је Гете био наумио, видивши Рафаелову слику Св. Цецилије у Болоњи, да ни његова Ифигенија неће ништа рећи, што не би могла рећи и та светица, тако ни ја нијесам првих година у присутности те госпође изражавао мнијење, које и она не би могла изрећи. И замало, па сам увидио истинитост савјета, што га Гете ставља у „Тасу“ у уста принцезе :

Хоћеш ли да тачно познаш шта се пристоји
То питај само племените госпође.

Наши су се назори разилазили само код Гетеа. Г. 1840. изишло је ново издање његових укупних дјела у 10 свезака. Наручио сам га у Гајбела. И да јој нијесам ни рекао, кад сам књиге примио, стао сам поетска дјела гутати као од неке велике глади, а кад се већ нијесам могао уздржати, донесох јој на читање првих шест или осам свезака. А намјесто ишчекиване похвале, зачујем од ње озбиљан прекор:

да сам још премлад за лектиру Гетеа, а његова „неморалност“ да ће ме покварити; нека само још пар година останем код лектире Шилера и Хердера, па ћу онда истом моћи да читам Гетеа, без опасности по морал.

Изненадило ме, како то поштована госпођа изрече говор, а иначе сам знао да у ње нема баш ни труни извјештаченог лицемјерја и лажне таштине. Признао сам јој, да сам прочитао све Гетеове пјесме, драме и романе, а не осјећам, да сам морално страдао, па сам бранио свога љубимца против приговора, да је неморалан; бранио сам га свом могућом рјечи-тошћу мога младеначког одушевљења. И господин Пукшец умијешао се у разговор и стаде на моју страну; у осталом, рече, сваки је савјет сувишан, јер сам ја све оно читао, што она сматра опасним и штетним. Послије те распре, која се отегла до иза поноћи, рекла ми је: „Драги Имбро, жао ми Вас је, јер ја сам Вас сматрала чистим и непоквареним младићем“. Та ме примједба заболила, и је боцнут одвратим, да нијесам никада могао замислити, да би се на Гетеу човјек могао упрљати. Она се ограда од овога израза и бранила се, да ми је хтјела рећи, да Гете не досиже моралну чистоћу Шилера и Хердера.

Наше међусобно негодовање није међутим дуго потрајало. За наредне моје посјете нијесмо говорили о Гетеу, а код друге рече ми, да је пјесме читала с великим уживањем. Тако се између нас опет закључио мир, и Гете бијаше често предмет нашега разговора. Њена лектира Гибона (нарочито поглавља 15. и 16.) даде прилике побожној, али не биготној католичкињи, да са мном води препирку и да ме упола у шали, упола у збиљи, назове „проклетим поганином“. Тај ми приговор није смећао, пустио сам га, јер то и не сматрах пребацивањем. О својој лектири вјерно сам је извјештавао, а на концу сам већ толико успио, да је читала и Хајнеову *Књигу пјесама*. Ја сам знао готово цијелу књигу напамет, и многим згодом дошла ми је ова или она пјесма на језик. Е, онда

сам одмах зачуо: „Али, Имбро, како можете само да будете тако фриволни!“. Ја бих онда смијући се одговорио: „Милостива, исказујете ми превише части! Не кажем то ја, него то вели Хајне, а он је иза Гетеа највећи њемачки лиричар“. — „Може он да то Вама буде, али ја га не волим“. — „Опростите милостива, то је предрасуда. Ви га никад нијесте ни хтјели читати“. — Овај често употребљавани разлог дуго није успијевао. Коначно је госпођа била ипак толико разумна, да увиди, да једног пјесника треба најприје прочитати, да га могне волити или не волити. И она се збиља одлучи да чита *Књигу пјесама*, па јој се много свидјела. Онда би обично рекла: „Кад сам била млада, онда су људи имали ипак сасвим друкчије појмове о умјетности и моралу него данас. Никада мени не би било допуштено да читам *Књигу пјесама*“. — Ја одговорим: „То не поричем; али се и појмови о пристојном и о моралном мијењају временом. Ја сам недавно прочитао Хајнцеова *Ардингела*“. — „Имбро, зар вас није стид, да ми то кажете?“ — прекинула ме у ријечи. — „Не, никако ме није стид“, казао сам, смијући се, „јер то је ипак један између најдуховитијих романа прошлог стољећа. Немам шта да му приговорим, већ само промашени, пустоловни завршетак књиге“. — „А Ви одобравате неморални садржај књиге? О, Имбро, Ви сте ипак сасвим покварен човјек!“ — „Не, не, милостива, не мора човјек одмах бити покварен, када чита роман *Ардингело* или *Луцинду* Фридриха Шлегела“. — „И *Луцинду* сте зар Ви читали?“ упита ме са згражањем, које ми се учинило управо смијешним. — „*Луцинду* сам читао“, рекох смијући се. „Ја читам роман као умјетничко дјело и просуђујем га само с естетског стајалишта, а не као какву расправу о философији морала. У животу ја ипак нећу бити ни Јулије, ни Ардингело, ни Фрањо Мор, ни Ричард III, а о томе се, мислим, све и ради“. — „Ви говорите као какав тридесетогодишњи човјек, а то не пристаје Вашим годинама. Немојте ми никада више говорити о таквим књигама, али још бисте боље учинили, да их уопће

и не читате“. — „Покоравам се Вашој заповиједи, и нећу Вам говорити ни о књизи *Кандид*, премда —“ — „Сва је срећа, да је мој Херман у инжињерској академији и да му не можете причати о тако одвратним књигама. Он би се до у срж покварио“. — „Као што сам ја покварен“, насмијох се, „но вјерујте ми, све то није тако страшно. А најбољи сте ми доказ Ви сами, да се књигама човјек не може покварити. Јер, да не знате, што је у њима, то јест, да их нијесте читали —“ — „То је нешто сасвим друго, ја сам једна стара госпођа, а Ви сте —“ — „Зелен“ допуним јој изреку, „зар не? Али се и зелениш нада, да ће постати зрео човјек, а што је прочитао у младости, неће морати у старости“. Ова боцкања би дошла особито онда, када би се разговор сврнуо на француску књижевност, поименце на Волтера и Русоа. Било би живље, али није мутило нашег пријатељства. Господин Пукшец био ми је честит секундант, кад је ваљало побијати предрасуде његове госпође. Није их се могла ослободити, мада је била разумна и образована.

Али не само с обзиром на моју лектуру, већ не мање и на моје друштвено образовање, она је врло погодно дјеловала. Она ме је учила оном, што ми је поред моје страствене нарави недостајало: попустљивости и стрпљивости прама туђим, различним мнијењима; затим чедности и уздржљивости у изрицању властитих судова, поднашању мени непоћудних особа у друштву, лакоћи конверзације, вјештини, да сам много не приповиједаш, а пријазно слушаш, свладавању самога себе у друштву, свима тим стварима које сам равнодушно мимоилазио, али су ми касније у животу веома помогле, а захваљујем их само дружењу с овом ријетком госпођом. Моје поштовање било је стога само дужност захвалности. А кад је 1858. њезин син пре-рано и несретно завршио, несретни родитељи видјеше у неку руку у мени накнаду мјесто њега. И у истину сам од тада у тој кући више живио него у властитом дому, док 1860. нијесам коначно напустио Загреб и Хрватску. Њена ми је успомена остала света: осим

за мојим родитељима, нијесам ни за ким толико жалио као за њом.

У октобру 1842. дође у Карловац једна позоришна дружина (квалитете, како Нијемци веле: „Schmiede“). Међутим је било чланова и умјетничких способности. Нијесам ишао на прве представе јер је нама гимназијалцима, како сам већ напоменуо, било забрањено похађање позоришта. Но, кад сам зачуо, да је „трагична јунакиња“ изврсна умјетница, одлучио сам, да пркосим школској забрани и да видим ту даму у једном бољем комаду. Управо некако пред Божић давала се Халмова *Гризелда*, и ја се не могах уздржати да не одем у позориште. Госпођа Г. играла је насловну улогу, и умјетност, којом је одиграла онда ту своју партију, необично је силно дјеловала на ме: овакву умјетницу нијесам до онда видио. Није била више сасвим млада, — неких тридесет година, — мале њежне фигурице, правилно лијепа лица, а глас јој је био симпатичан, допирао до срца и могла га је свакако модулирати, до распаљиве страсти и опет великог уздржавања. Па најпослије савршена привлачност! Све се то сједињавало у њеној игри, да се мени дубоко засијече у памет.

Тако сам био пун утиска, да не могах, а да други дан о томе не приповиједам у школи својим друговима, не бринући се за школску забрану и наговарајући саученике, да на наредну представу пођу самном у позориште. Бијаше формална завјера, у коју сам се узалуд трудио да повучем и нашега професора маџарскога језика, Бањија, и да га наговорим да пође с нама корпоративно на челу у позориште. Наредне представе давао се Холтајев *Ловорика и просјачки шшап*. У том је комаду г-ђа Г. савршено играла Леонору. Одлучили смо ићи свако вече у позориште, а рачунали смо, да нам због забране поласка неће моћи бити ништа, јер смо сви скупа били криви.

У глумачкој дружини налазила се и једна ванредно лијепа млада глумица, која је с умјетничког гледишта била кудикамо слабија од госпође Г. Али

је била млада, љупка и свјежа, па се публици боље свидјела него госпођа Г. На Нову Годину 1843. догодила се у позоришту демонстрација, јер је госпођица Р. играла незнатну улогу. Присташе госпођице Р. извиждаше госпођу Г., мада је то вече играла управ заносно. Као што уопће у животу нијесам могао мирно подносити неправду, ова ме непријатност тако ражестила, да сам своју „слабост“ према лијепој госпођи Р. савладао и јавно устао у обрану госпође Г. У Карловцу је тада изилазио њемачки недјељни лист „Der Pilger“. С времена на вријеме ја сам у њему писао чланке о књижевности или умјетности, и тако већ прије педесет година заслуживао своје „литерарне мамузе“. Написах дакле у „Pilgeru“ протест против те недоличне непристојности, коју је публика скривила према госпођи Г., а нијесам уосталом крио ни своје личне симпатије према лијепој госпођици Р. Лако се домислити, какву је сензацију изазвао у малом мјесту чланак, који је био сав за знамениту глумицу, али није скривао ни симпатија за супарницу као за љупку дјевојку, и, што се каже, тај недјељни лист постаде тражена лектира у цијелом граду: читаве недјеље није се ни о чему другом разговарало него само о чланку.

Професор Бањи, који је као цензор читао мој чланак и препознао мој рукопис, рекао је директору гимназије, да би било разумно, кад би се допустило да се иде у позориште и то нарочито једном таквом ђаку највишег разреда гимназије, који је био кадар да напише такав чланак. Али добри директор не само да је Бањиу веома замјерио за тај разговор, него је и мене строго укорио због прекршаја школских прописа и категорички ми забранио даље похађање позоришта. Ја сам му уљудно одговорио, да више нијесам дјечак него младић, који управо свршава своја „хуманиора“ у гимназији и који неће да ступи у живот, а да нема суда о драмској умјетности; да ми је жао, да се морам сукобити са тако застарјелим и неразумним школским прописима, али, морадне ли већ доћи до тога, радије ћу оставити гимназију, него

ли да себи не дозволим поштено и васпитно уживање, које је у сваком великом граду допуштено и гимназијалцима. Кад ми се не може забранити да читам које драматско дјело, било би нерасудно забранити гледање приказивања тог истог дела. Него ти моји разлози нису дјеловали на фратра. Он је остао при својој забрани, али и ја код своје одлуке, да се не обазирем на забрану успркос навијештене казне.

Лако је разумљиво, да се овај случај замало рашчуо по градићу. Млађи свијет пристаде уза ме, старији против мене и хтједоше утврдити мишљење, да је узрок моје побуне љубав према једној од тих глумица, или сувише према објема. Постадох јунак једног романа.

Моји се родитељи наљутиша на ме, јер сам дао повода овој градској брбљарији. У фрањевачком манастиру дизаху скромна манастирска браћа руке према небу, вапијући ради „нечувеног скандала“ једног њиховог ђака с једном „комедијашницом из свијета“. Откад постоји честити краљевски слободни град Карловац, никада се није догодило тако нешто страшно и одурно! А да мој рђави примјер застраши другу добру дјецу, би одлучено, да се против мене поступа са неумољивом строгошћу. Позваше ме пред скуп свих професора; ту ми запријетише лошом оцјеном у рубрици „понашање“ и истјеривањем из школе, које би дошло као посљедица такве оцјене, ако се будем усудио само још једанпут отићи у позориште. Ако би пак на поштену ријеч обећао пред скупом да нећу, биће све заборављено и опроштено. Ова и оваква пријетња натјерала ме је у смијех, али то њихово очекивање ме огорчило. Скочим са своје оптуженичке столице и рекох: „Изјављујем, да ћу почетком љетњег семестра иступити из ове гимназије и свршити течај на другој једној гимназији, у Љубљани, Грацу или Бечу“. Рекох, наклоних се учитељском збору и управим корак према вратима. Професор Бањи, који ме је веома волио, стане на врата,

да спријечи излазак. Фратри на то испрекидано зага-ламише: „Шта? хоћеш гимназију да оставиш по-сљедње године? Јеси ли ти луд? Најбољи ђак гимназије! И хоћеш да нас и своје родитеље тако осрамотиш? И поврх тога још због једне комедијашице! Таква се саблазан још није никад догодила!“ Но сад повичем и ја: „Не због комедијашице, како кажете, него зато, јер нећу да трпим, да са мном поступате као с голобрадим дјечаком! Друго немам ништа да кажем“.

Сад ме пустише да одем. На степеницама су-стигне ме Бањи и покуша да ме умири. Ја му се захвалим, јер сам знао, да је говорио у најбољој намјери, али му одговорим, да сам одлуку био већ давно створио, а остао само за љубав родитеља у заводу, гдје не могу ништа да научим и гдје сам само вријеме губио. На другој страни ће већ бити боље. Бањи је предобро знао, да имам право, али није преда мном то допустио; нека бар сачекам конач школске године итд. Директор се обратио мом оцу и хтједе, да ми овај не допусти одлазак с карловачке гимназије и да ми ускрати потребна средства, ако би гдје на другој страни хтио довршити течај. Но мој отац му одговори, да није склон, да ме сили, ако сам збиља одлучио да пређем на другу гимназију. А како је моја мати спрам мене била још попустљивија од оца, моја је игра била добивена. Једно ју је само жалостило: што нећу о закључку школске године у августу говорити уобичајени свечани латински говор као најбољи ђак највишега разреда.

Замолио сам своје родитеље, да ми допусте, да већ концем априла отпутујем у Грац. Но моја је мајка жељела, да свој двадесети рођендан, 6. маја, проведем у родитељској кући. Био сам својим родитељима толико захвалан и дужан за њихову љубав, доброту и попустљивост, да сам се покорио њиховој жељи. Задржавала ме је и закашњела опрема. Како сам ишао у велики град, требала су да буду отмена и одијела и рубље. Премда се све наручило још

прије неколико недјеља, у градићу се то није дало тако брзо зготовити. Мој одлазак отегао се зато све до средине маја.

Дан прије, у недјељу 14. маја, походио ме је један пијаниста-виртоуз, именован Пуш, који је дошао у Карловац да тога дана одржи концерат. Рачунао је на судјеловање мог негдашњег учитеља пјевања Сен-Фирмина, али је тај био болестан и у постељи. Дошао је зато мени и замолио ме, да пјевам на његову концерту, јер би иначе морао отказати, и да би дошао у неугодан положај да веома настрада. Мени се доиста није дало пјевати; нијесам био расположен, и одбијем га с образложењем, да ћу сјутра у јутро отпутовати. Али Пуш ми се учини тако очајан, да сам пустио, ако нађе комад, који ће одговарати моме расположењу. Богата Сен-Фирминова збирка музикалија би претражена, али ништа ми се није свидјело. Тада Пуш извуче из џепа свога капута текст једне нове пјесме, коју је спјевао у горњо-аустриском дијалекту заједнички пријатељ, Дракслер, уредник мјесечника, „Валцер Чезње“. Покушасмо; могло се слушати. Програм концерта штампало се у подне, а Пуш рашири у свратишту и у кавани вијест, да ћу из благонаклоности у вече уочи свог одласка пјевати на његовом концерту.

Дворана је била препуна, јер су многи не само хтјели чути пијанисту виртуоза, него су били радознали, да и мене чују, јер већ давно нијесам јавно пјевао. Моја је пјесма тако вјерно одражавала стање моје душе, да сам пјевао с љубављу и добро. Публика ме прими с одобравањем, а пљеску никад краја, и захтијевало се да поновим. Чини се, да се поновљена пјесма још боље свидјела, и мада сам протествовао морао сам пјесму отпјевати и трећи пут. Неки стари господин, Чоп, вриједни дилетант на виолончелу, чија су ми двојица синова били саученици, био је мојим пјевањем тако ганут, да су му сузе дошле на очи, па је приступио к мени и загрлио ме. И други се поведоше за његовим примјером, а ја сиромах младић

кога је ваљада и већина ових присутних потајно посљедњих мјесеци касапила, готово да сам те вечери био задављен од грљења и љубљења.

Послије концерта опростим се с мојим пријатељима и наредног јутра, у понедељак 15. маја 1843., први пут сам напустио своју домовину, праћен благословом својих драгих родитеља и уз сузе мојих двију сестара. Мој брат бијаше у служби на Кордуну и зато сам му само написмено могао рећи збогом.

Тако се завршио један велики одсјек мога живота.

КАКО САМ СЕ УПОЗНАО СА ВУКОМ.

Дошавши у мају 1843. године из Карловца у њемачки Градац, да овдје завршим највиши разред гимназије, срећа ме доведе па си нађем собу у кући таста генијалног ботаника, професора Франца Унгера који је у овој истој кући становао. Кад дођох господару куће да му платим прву мјесечну кирију — 12 форината — нађох га у разговору са својим зетом Унгером. Таст ме њему представи као свог новог укућанина и Унгер поче испитивати ме ко сам, одакле сам, зашто сам дошао у Градац и т. д. Ја му причам просто и истинито зашто сам оставио гимназију у Карловцу и овамо дошао, и усљед овог подугачког разговора он ме позове да га кадгод посетим као укућанина. Човјек ми се чинио добар и љубазан и зато сам његов позив радо примио и сваке недјеље по један и двапут к њему долазио.

И све ако ми није од природе у дио пало што но Гете каже :

„Glücklich wem die Mutter Natur die rechte Gestalt gab“*

ипак сам у своме животу имао ову велику благодат коју Гете приписује ономе сретнику :

„Ueberall will man ihm wohl und nirgend ist er ein Fremdling“**

те ћу у течају мојих успомена имати згоде причати готово на свакој страни моје књиге о мојој радости и благодарности према највећим научницима прве половине нашег вијека с којима сам имао срећу упо-

* „Срећан онај кому мајка природа даде прави облик“.

** „Свуда му желе добро и нигдје није туђинац“.

знати се и постићи њихово трајно пријатељство. Од ових знаменитих људи први бијаше Франц Унгер који ме је заволио и са другим научницима упознао. Човек готово не осјећа колик уплив има, осим случаја, свака врста традиције на цио наш живот. Ми идемо кроз цио живот из једне руке у другу и свака нас или унапред или натраг вуче. И препорука чини традицију. Унгер ме уведе у Јоанеум — једини научни завод оног времена у Грацу — где сам прву велику библиотеку видио и сваки дан долазио читати књиге и знанствене часописе. Ту се упознам са старим неким чиновником овог завода, који ме једном у разговору пита познајем ли славног његовог земљака Копитара у Бечу? Ја му одговорим да нисам никад био у Бечу, но да сам о Копитару чуо говорити, од свог негдашњег професора фратра Евгенија у Карловцу који ми је приповедао о словенском родољубивом песнику, попу Воднику и његовој пјесми на великог Наполеона којег је славио као ускрситеља словенског народа, и о славном филологу Копитару који је послан од аустриске владе 1815. у Париз да настоји повратку књига и рукописа што их Наполеон однесе у Француску 1809. Први је француским научницима доказао да је књига, на коју су се француски краљеви код крунисања у Ремсу од вјекова заклињали, такозвани „Texte du Sacre“, старословенско јеванђелије*. Словенцу чиновнику библиотеке Јоанеума допаде се да сам нешто знао о његовом славном земљаку; он ми рече да је од младости пријатељ Копитаров и обећа ми да ће ми, када будем преко Беча путовао у Берлин, препоручно писмо на њега дати. Тако је и учинио и ја жалим од срца да сам у течају од 50 година заборавио његово име, и ако нисам заборавио дужност благодарности за велику услугу коју ми је учинио.

Почетком октобра дођем у Беч с овим писмом

* Ово није тачно, јер је већ цар Петар Велики казао да је „Texte du Sacre“ словенска књига; но или му нису вјеровали, или се то послѣје сто година заборавило. Т.

и са препоруком професора Унгера на његовог пријатеља, чувеног ботаника Стефана Ендлихера. Први посјет био је Копитару, који је у оно вријеме био први „кустос“ код царске библиотеке. Нађем га намргођена и зле воље. Кад прочита писмо старог свог пријатеља, ружно се његово лице нешто ублажи, и он поче разговарати се са мном, разумјева се, по њемачки: ко сам, шта учим, камо каним. Кад му речем да идем у Берлин, он ми каже, да имам право, и разговор почне угоднији бити. Наједанпут Копитар ме запита: „Познајете ли Вука“? Ја одговорим да сам прочитао Вукове књиге, но да га не познајем лично, и он ми примјети: „Ви морате познати тог ријетког човјека; ја идем сјутра до њега и упознаћу Вас с њим. Нема другог Вука. Запамтите то!“

Сутра дан одем с Копитаром Вуку. Врата нам отвори сама госпођа Вукова с којом се он поздрави, ма мене јој не представи. Униђемо у собу Вукову. „Ево Вам, господине Вуче, једног младог Хрвата, који чита Ваше књиге.“ С овим ријечима Копитар ме представи Вуку који са свог легендарног канабета устане да нас поздрави. „Зар не, ријетка је тица, овај Хрват који чита српске књиге?!“, рече Копитар смијући се; но ја примјетим да и други Хрвати читају Вукове књиге: „Али из њих ништа не уче, иначе би боље писали“, каже Копитар и опет се намргоди. Но Вук му прекине ријеч и почне разговарати се са мном, а Копитар слуша и само гдјекад шта примјети. Разговор је већ дуго трајао, и кад се опростисмо Вук ме позове да га опет посјетим.

Лако је разумјети да сам за кратког мојег борављења у Бечу што чешће Вуку долазио и радо слушао што ми је о „салу дебелого јера (њ)“ и о „јереси репатаго Јота (ј)“ шалећи се са својим онда још небројеним противницима причао. Но кад од шале мудрог човјека над људском глупости он пређе на злобу и клевете својих противника и прича како га потвараху да га је аустриско правитељство поткупило да руши православје и да потајно ради за Унију са латинском црквом, онда се Вук угрије и ожести

и у својој огорчености млати своје клеветнике немилосно као сламу на гумну. Све ово било је за мене посве ново и пробуди у мене дубоко сачуствовање за човјека којег сјајне заслуге за нашу књижевност нису могле сачувати од ненависти невриједних и непоштених клевета.

Кад уочи мог одласка у Берлин дођем Вуку да се с њим опростим, он ми рече: „Ја имам у Берлину два добра пријатеља које јамачно и ви из њихових књига познајете. Један је Ранке а други је Јакоб Грим. Мислим да ће им драго бити да о мени што чују, па сам зато обојици писао и вас њима препоручио, јер ће и вама од користи бити да се с њима поближе упознате. И Копитар овако мисли, те ће вам и он дати писмо на Ранка“.

Ја се не бих био никад усудио тражити од Вука толику услугу и радосно сам му благодарио на ненадној доброту његовој прама мени. Но чему се не могах доста дочудити, било је да ми строги, свагда намргођени и зловољни Копитар кани оволику услугу учинити. Без Вука јамачно не би ми је учинио. На растанку, каже ми Копитар: „Вук вас воли. Идите у име божије у Берлин, тамо можете што научити. Дајте ово писмо Ранкеу. Добро ће Вам доћи, јер он зна да ја иначе не пишем препоруке. Кажите му да се мени Матеја приближује, (ову фразу нисам разумио, но послије сам чуо да значи да се смрт приближује), и ако ме још жели видјети, то треба брзо да дође у Беч“. И заиста се Копитар није преварио. Кад сам на почетку аугуста 1844. преко Беча кући полазио, нашао сам Копитара на умору, и Миклошић и ја били смо једини што посљедњих дана долазисмо. У Бечу су тек из њемачких новина сазнали да је Копитар био човјек од европске славе*.

* Колико је Ранке цијенио Копитара и Вука, о томе сам писао у берлинском National Zeitung, приликом славе Ранковог 90-ог нарођеног дана.

Сваке године кад сам се у феријама из Њемачке или Француске кући и од куће онамо враћао, бавио сам се и свагда по некоју по недјељу у Бечу, а откада сам се 1849. стално у Хрватску повратио, научио сам сваке године по неколико мјесеци у Бечу провести и, што сам могао чешће, долазио сам Вуку. Уз пркос великој разлици наше старости развило се међу нама интимно пријатељство које је све до његове смрти непрекидно трајало. И не само с Вуком, него и са његовом кћери Мином и њеним потоњим супругом Алексом Вукомановићем. Тако сам се привикао друштву Вуковом и његове обитељи да сам сматрао као да ми је Вук отац а Мина сестра била.

Када сам се 1848. у Њемачкој оженио, и 1849. са младом мојом женом у Хрватску враћао, разумијева се да сам у Бечу Вука посјетио и представио му моју жену. Госпође се разговараху међу собом а Вук ми каже: „Чудо, ја сам свагда мислио да ћете Ви Мину испросити!“ Ове ријечи ме изненаде као гром из ведре неба. Ја му одговорим, да сам гледао и волио свагда Мину као своју сестру а никада помислио да је она жена и да би могла моја жена бити. И никад нисам слутио да би Вуку била ова мисао дошла у главу. А на посљетку: би ли ме била Мина хтјела узети?

Чинило ми се да се Вуку овај одговор није допадао. Но ја примјетим: „Господине Вуче, чини се да је нама панславистима таман судбина женити се Њемицама. Зар Ви, Шафарик, Колар, Палацки, нисте узели Њемице? Је ли дакле чудо да сам и ја слиједио ваш примјер?“

Вук се насмија и рече: „Бога ми јест! Ја мајнгот, кад се ко у дјевојку заљуби, и не мисли од којег је народа. Сви смо таки у младости“.

Да сам ја узмогао слутити да је Вук последије пре-ране смрти Бранка Радичевића мени намијенио Мину, мој живот би био узео сасвим други правац и развитак. У мјесто бавити се политиком, био бих се задубио с Вуком у филологају и фоклор славенски и с њим

и уз њега, у миру радио и може бити и славе стекао. Но мени није било ни на крај ума пало да Вук мене жели за зета.

Кад сам после тријест година у марту 1893. опет дошао у Беч, нашао сам Мину већ доста слабу. Разговарасмо смо се сваки дан, о њеној несрећи и о нашој младости и судбини, и како бисмо могли сретни бити, кад би ми Вук био ма једном ријечи наговијестио своју тајну жељу. Мина ми одговори: „Није нам било суђено“. А није нам било суђено ни да се послије овог посјета видимо, јер је Мина за неколико мјесеци умрла

ПОГОВОР.

Само се из овога фрагмента који је 1895. први пут штампан у Недићевом *Српском Прегледу* може видјети, да је Ткалац намјеравао да напише и другу књигу својих мемоара о другом периоду свога живота, за коју каже маркиз Гвичоли, талијански дипломат, да ју је Ткалац припремао и писао и око године 1906. До тога међутим није ваљада дошло, те данас, кад се на жалост не може сазнати за стање његове рукописне заоставштине, не постоји ни могућност једне исцрпне биографије, која би бар донекле одговарала карактеру његових „Успомена из младости у Хрватској“ (1749—1843.).

Како се разабире из посљедњих глава Ткалчевих *Успомена*, он је пред свој одлазак на школовање у иностранство био сам са собом начисто о смјерницама свога живота: индивидуално и као друштвене јединице. Као мало когод у историји остао је у том смислу досљедан, пак му је даљи живот протекао у овим фазама:

1843.—1848. незаситљиво студирање, сва енергија трошена с успјехом за усавршавање личног образовања;

1848.—1861. покушаји да сву своју снагу жртвује хрватско-српском народу на домаћем тлу, у домовини;

1861.—1863. политички експерименти у Бечу који се свршавају негативно, као што су тек од етапног успјеха и године

1863.—1912. када живи у емиграцији, најприје као револуционар, а онда као ресигнирани идеолог,

кому у изгнанству помаже космополитско увјерење једног културног Европејца.

Гимназију је Ткалац довршио у штајерском Грацу, како и сам описује у епизоди упознавања с Вуком Караџићем. Затим је пошао на универзитет у Берлин и ондје је остао до априла 1846. Одатле оде у Хајделберг, гдје ће довршити универзитетске науке. Сад је слобода од школске стеге започела да у њему формира разгранату активност. Пошао је до душе у свијет као какав пруски јункер у пратњи свог кућног „иноша“, али глава му је пуна демократских идеја; не пази, да још никога не представља, кад као ђак пише Кошуту писмо с политичким предлозима; коначно је као омладинац бијела врана, кад је подалеко од Илираца и њихова вође Гаја, па од активнога лијепо књижевнога „даничарења“.

У књижевном прилогу „Lupa“ загребачког листа „Agrarier Zeitung“, (о којему иначе имађаше врло лоше мишљење, исп. ове *Успомене* I, 69) године 1846. предлагао је Ткалац у чланку „Was uns noth thut?“ оснивање „народних књижара на дионице“, свеславенску једну књижару, али проглас да што не успије. Нико онда уопће није ни могао снажније напредовати у Загребу покрај илирског Гаја и мађаронског Жупана.

У том свом разгранатом и неке врсте курсорном студију Ткалац је обично правио биљешке из своје лектире, што му онда добро дође у књижевном, а особито у журналистичком његовом раду. Те биљешнице имађаху наслов „Aporhtegmata“.* У млађим годинама претежу изваци из лијепе књижевности, доста стихова, санскрт и арапски, а касније више хисториске рефлексије, политика, па пословице и

* У архиву Матице Српске у Новом Саду чувају се двије овакве збирчице из 1844. год. (№ 5; am 1-ten December angefangen!) и 1851. Значајно је, да су писане, осим цитата, њемачки. Њемачки, чини се, да је Ткалцу био ипак главни језик научног и литерарног саобраћаја. Међу тим списима има и један Avis (Bibliothekа Ткаласіана) из времена око г. 1860., ваљада пред одлазак из Загреба, и ту су специфициране књиге на продају (више од 329 ком. за 2502 фор. и 40 кр.).

крилатице. Арапске сентенције писао је, шта више, и арапским писменима! Укратко, ове су Ткалчеве биљежнице риједак свједок његове ерудиције, полиглотства и уопће енциклопедиског знања већ у тако младим годинама живота.

За вријеме студија у иностранству Ткалац је много друговао са Србијанцима, стичући већ тада многе везе с европским интелектуалцима. Упознао се тако н. пр. и с Љубомиром П. Ненадовићем, а Ткалчево и Ненадовићево књижевниковање као младих људи има занимљиве сличности, и не само због њихове тадашње савремености, него су и по импулзивности налик један на другога. (Исп. есеј Павла Поповића „Љубомир Ненадовић као путописац“ у Ненадовићевим „Писмама из Немачке“ С. К. Задруга бр. 165). Како је био доброг стања мијењао је универзитете и повремено опет боравио у различитим културним средиштима: тако један семестар у Паризу на философском и правничком факултету, затим зими 1846. у Фиренци и у Риму, у Паризу априла 1847., па опет у Хајделбергу. Бавио се доста и у Бечу, па у Минхену. Много је радио и као студент припремио докторску дисертацију.

Рукопис Ткалчеве докторске дисертације налази се у архиву Матице Српске у Новом Саду, док је штампом изашла у Хајделбергу г. 1848. код Ј. Гроса. Наслов јој је у рукопису: *De Religionis Christianae in Slavis introductione, Subsequentisque in iisdem Ecclesiae Reformationis primordiis atque indole Commentatio historico-philosophica. Pro obtinenda Philosophiae Doctoris laureâ respective legendi venia scripsit E. I. Ignatiević de Tkalec, Slavus Croata, Societati Teuto-Orientali adscriptus. Heidelbergae 1848*. Мото је из списа М. Матије из Јанова чешког реформатора прије Хуса, а посвета гласи: *Patriae—resurgenti—pius—filius*. Касније је, види се по мастилу, додано: *Viro illustrissimo atque excellentissimo Josepho L. B. Jelačić de Bužin Regnorum Austro-Slavicorum Vano d. d. d. auctor*. То је очито послужење повратка у Хрватску.

Из предговора се види, да је Ткалац дисертацију

датирао даном обљетнице Хусове смрти, дакле 6. јулија 1848. Ово дјелце, писано темпераментно и са личним заносом за цијели проблем реформације, истиче њезиним зачетницима Словене, а требаше послужити и као хабилитациони спис. Изложивши покрштавање појединих словенских народа и постање словенске литургије, оцртао је значај- грчко-словенске цркве па и „мисију словенске цркве“, а онда приказао херезије, поименце Богомиле, па руске кривовјерце (монаха Андрију из „Степенаје књиге“ и Карпа Стриголника!). У XIV. поглављу је разложио почетке реформације у XIV. стољећу, у XV. поглављу покрет Хусов, а у XVI. закључак према којему је Словенство претходило протестантском покрету као узор и покретач.*

Ткалац је, послје свога многог учења, проводио и расположен друштвени живот у пуном смислу ријечи. Мада је био по свима свједочанствима веома неугледне вањштине (био је ипак жесток кавалир), он је јакошћу свога духа хватало социјалне везе, држао се као личност размјерно увијек на висини, а поред све амбиције и акције задржао је чедност у личном саобраћају.

Свршивши докторат наиђе на велико признање у туђини, постаде одмах доцент за санскрт и славистику на хајделбершком универзитету. Али због револуције од 1848. године слабо су ђацима годиле специјалне Музе. Због слабога одзива студената Ткалац напусти доцентуру у Хајделбергу. А Њемачку је оставио затим и због тога што му се отац био тешко разболио; а најпослије кући га потјераше и догађаји године 1848. и 1849.

Ипак има вијести, да је Ткалац 1848. „заступао“ у Франкфурту на Мајни Словене. Биће да се нашао у оне револуционарне дане, кад је опет триумфовала

* Међу Ткачевим списима у архиву Матице Српске у Новом Саду има и скица питања, јамачно за опоненте пригодом докторске промоције, и то из повијести, философије, филологије и математике.

национална идеја једнакоправности и братимљења слободарског. Уз славну браћу Грим ваљада му је било мило, да „репрезентује“ Словенство, које се јављало са снажним препородитељским покретима и у Прагу и у Бечу, па је дао том осјећању одушка и у публицистици. Из тога доба датира, данас несачувана, његова анонимна политичка брошура „Kroaten, Serben und Magyaren“ (Wien 1848. Wiemmer, Schmit und Leo). Принц Виндишгрец дао је тај спис заплијенити и спалити.

Дошавши Ткалац кући хтио се и ту афирмирати. Али се није могао определијелити никако у смислу илирског покрета. Од њега је зазирао и због личне амбициозности, да не буде партизан, ни поданик вођа, према којима се осјећао супериоран. Ипак је ваљало стећи бар неки положај. Ту му поможе карловачко познанство с Иваном Мажуранићем.

„Кад сам већ код јавне обуке — пише Иван Мажуранић Јелачићу 6. марта 1849.* — држим да морам В. Е. понизно препоручити једнога млада човјека (бар код нас) знанствене спреме, да би га В. Е. подупрла или чедном потпором код одсјека за просвјету, или пак (што би било још повољније), да би сте га извољели намјестити на овдашњој академији за професора философије. И то чиним то приправније, јер сам потпуно увјерен, с једне стране што тај млади човјек завређује такво намјештење због своје склоности за учитељску службу као и због његова особита талента и необичне научне спремности; с друге стране, што В. Е., сама особити поклоник муза, сигурно воли, да буде обавијештена о статистици — дакако још слабој — душевних сила нашега народа. То је Емерих Ткалац, рођен Карловчанин, којег је прије револуције позвала баденска влада за изванреднога професора славенске и санскртске филологије у Хајделберг, али како је због револуције дошло до мржње на Славене

* Ђ. Шурмин, Лична слобода, школство, политичке прилике. Писмо (бана) Ивана Мажуранића из 1849. год. („Обзор“, година LXII, бр. 281. Загреб, 1921.).

било је веома мало слушача за славенски студиј, повратио се он ове зиме у свој родни град, гдје се и сада још налази. За свој ригороз, који је полагао у Хајделбергу, предложио је прошлога љета дисертацију у латинском језику, који је он В. Е. у красној дедикацији приказао и у којој је на највећу љутњаву и чудо немачке историографијске доктрине поставио тврдњу и мотивисао је, да је реформација тај понос „њемачкога духа“, у истину производ славенскога духа. То је млад човјек, који је боље упућен, него итко код нас у философијски и филологијски студиј као и у старине, те познавање новог времена и познаје свој матерински језик према данашњем стању. С нашим Приморцем, ако се он, што ја мислим, да хоће, посвети учитељској служби и с пар бољих глава, моћи ће нови дух и љубав за знаност у нашим школама подићи, што је прије у језуитско-сколастичним-латинским водама закржљало, и сад чезне за свјежим, освјежујућим уздухом *at non est, qui salvaret eam.*“

Ткалац није добио професуру у Загребу, него је 1849. почео да студира право на тамошњој правној академији. Ово одбијање биће да га је као „Неилирца“ и одбило баш сасвим од Загрепчана и хрватских културних радника у вријеме свога боравка у Загребу, те је почео гравитирати својом активношћу према српској страни, која је имала своје државно жариште. Лично ипак није никад могао продријети у Београд.

Још као студент у свијету сарађивао је Ткалац у страним новинама као извјештач европске јавности о јужнословенским стварима. Сада поготово на домаћем тлу, у тако важна политичка времена, није могао остати неактиван. Мада није био Илирац, жалио је као хрватски родољуб сву утрошену хрватску енергију година 1848. и 1849. у корист Аустрије, која је одмах започела показивати прве знаке своје традиционалне неблагодарности. Ткалац је по свој својој души био слободар и природно да се нашао око листова као што су били „*Slavenski Jug*“ и „*Südslavische Zeitung*“ у борби за аутономију Хрватске против

апсолутизма и недемократских тежња бечке владе. „Сасвим је природно било“, каже он послје много година у једном писму из Италије кући у Хрватску, „да сам и ја хтио учествовати у овој тешкој борби за право и слободу своје земље, и почео сам одмах писати у „Südslavische Zeitung“. Моји чланци, живахни и безобзирни, много су се читали, и никако се нису допали тадашњем Банском Вијећу, ни бечкој влади. То је трајало док уредник листа Праус не поче шуровати са старо-консервативцима угарским, и тада сам одмах оставио ове новине, које су скоро престале излазити“. Године 1850. издао је Ткалац своје сабране чланке из тога листа под насловом „*Ost und West — Eine politische Rundschau*“.

Дабогме да се Ткалчев живот у слободном звању публицисте није могао задовољити само том акцијом. Он је у то вријеме водио велику преписку с истакнутим личностима, смишљао многе књижевно-политичке основе, и дијелом их изводио, док је добар дио остао само у припреми и при покушају. Заношио се, да сада послје дисертације спреми једну тако рећи филозофију словенске историје. У оним приликама 1848. године, у колико је уопће икада било словенске солидарности, он је то морао да представи као тежњу за неким „идеалним“, више мање духовним јединством. „Не што бих ја прецјењивао своје силе — вели о оправданости таквог покушаја у предговору једног приправљаног и започетог њемачки писаног дјела* — него је потреба да напишем такав спис, који још нико није покушао да пише... никад се, наиме, не могох сагласити с оним схваћањем историје, која моралну активност народа распарчава у много одјељених група, као да битисање, мишљење и дјеловање етничког индивидуа није хомогено у моменту егзистенције, као да све то скупа није укупна

* „Vorwort“ од 5. новембра 1849., без наслова, у архиву Матице Српске у Новом Саду. Уз то има и један „Einleitung“ са скицом од шест поглавља. По свему се види концепт за омашно дјело.

бит народа“. По мишљењу Ткалчеву силом се из једне историје прави неколико историја, а зато и није могло бити праве историософије. И све што се досад и крстило тим именом било је субјективно израђивано и са стајалишта појединачких историја. Ткалац схваћа Словене као један народ (*das Slavische Volk*), па хтједе да у једном цјеловитом систему представи укупни развитак Словена са особеностима које их карактеришу заједнички од прадоба до половине XIX. стољећа. А за такво писање историје Словена учинила му се рашчлањена историја владара (*Regentengeschichte*) као потпуно сувишан баласт, који препушта специјалним повјесничарима. Но зато је претресао сву ону грађу из прошлости вјерске, књижевне и правне, а која је утицала на политичке догађаје Словенства. На свакој страници књиге коју пише моћиће се разабрати употребљена литература, која уопће постоји; но што је посебно не наводи узрок је, што Ткалац не сматраше да пише за научењаке него за образоване лајике „који ваљада и не бише уживали у мноштву цитата. А извори су и онако већином познати, па би стално навођење увеличало опет и цијену књиге без стварне користи“. Писац је свјестан и недостатака, али ипак шаље ову своју (њемачку!) књигу међу своје саплеменике са молбом да му уваже бар добру намјеру, јер: свјестан је толико као Словен да је словенски мислио и словенски говорио.

Скица увода говори о имену Словена, које је само по себи старо, само ново европској историографији. Знано се за Пољаке, Чехе, Русе и Србе, али не за опћи национални израз. И зато је подруг хиљаде година словенске историје Романима и Германима непознато као цјелина. Тек сада, у наше дане, вели Ткалац 1849., започело се пазити и на историју Словена па је дијелом и признавата „кад су стали да теже за својим идеалним уједињењем у борби за своју народност и за историско признање“. Свеједно је, да ли име Словена долази од *слово-словиши* или од *славе*; њих је 80 милиона на половини источ-

ног дијела Европе. Различна племена подијељена су поради политике, вјере и културе, али имају јединство историје, језика и обичаја, па и народне свијести. Зато ће бити дужност историка, да ова заједничка обиљежја уважи као историску цјелину. У II. поглављу разлаже да се историја појединог народа (а Словени су један народ!) схвати и излаже као развој народне душе и његове индивидуалности. Биће народно, мишљење и дјеловање, то су моменти у дјеловању једног узрока егзистенције. А јединствена особност народна састављена је од хармониских чинилаца који унапређују живот и прогрес народа... Народност је особина народа и свака ће историја која приказује биће народа водити о њој рачуна, па ће из ње тумачити историске фазе у животу народа. Историја не би смјела да моралну активност народа раскомадава у осамљене групе, јер тим гуши сву ону узрочну суштину животних појава, она мора да све појаве своди на један праузрок и из њега изводи појаве у равнотежи, да би тим искрсла, штоно ријеч, права историска слика. Тако је и с повјешћу Словена. У њу спада живот свих словенских племена која штогод допринијеше развоју. Не ради се ту, дакле, о именима и догађајима без већег значења за државни, правни, вјерски и књижевни развој Словена. Без дјела нема живота, без живота нема историје... Није надаље кривица историје кад игнорише оне чији живот није доспио до извјесног степена развоја па остао према том изван дохвата круга историцизма. У III. поглављу разматра Ткалац подручје словенске историје: од 30. ступња источне дужине до западне Азије; меридијан Трста дијели Европу у романско-германски и у већи словенски свијет. Без обзира на вријеме кад се Словени доселише у Европу (а позитиван је датум искључен) чињеница је, да су већи дио свог подручја запремали још у прехисториско доба; они су израсли на свом тлу, они су аутохтони у Европи. Из даљег концепта разабира се у Ткалца дојам лектуре географа, као Ритера и његова системизирања, које Ткалац само издашно примјењује

на Словенство у историји: моменат геополитички, континенталне и морске прилике. Затим у IV. поглављу констатује, да се значај словенске земље одразује у њезиној повијести (горје, низина и степа, све је то утјецало на језик, обичаје и хисториску активност). Не може се језик истраживати као мртва биљка, јер језик и живот су нераздруживи. Но филолози слависти разлучили су то и нијесу марили истраживати развој језика. Претјерани филолошки ригоризам, вели Ткалац још 1849., умртвљивао је могућности иницијативе еластичнијег и духовитијег истраживања, н.пр. заблуда је око једног тобожњег старословенског језика као прајезика свих Словена, кад се за тај прајезик означило тек један дијалекат. Што се тиче дијалеката словенских он их је овако груписао: 1. словеначки, бугарски и хрватски развили су се равно из старословенског; 2. руски и српски развили су се до душе донекле по његовим законима, али даље самостално. 3. сасвим самосталне словенске дијалекте имају Чеси, Полабљани и Пољаци. Значајно је, да је Хрват Ткалац под дојмом Шафарика подвео Хрватство под Српство, а у језично-књижевном смислу ограничавао га на чакавско-кајкавски круг. У V. поглављу намјеравао је Ткалац обрадити Словене као тежачки народ низинског краја земље, одакле се раширио у горевите предјеле (и тамо, у Карпатима, у Татри сачувао свој пратип); у приморским крајевима развише се Словени најсличнији Грцима, из посве маритимних узрока, и у смислу духа њихова... Од VI. поглавља Ткалац је скицирао само неколико ријечи, хтијући ваљада прећи на категорисање словенских племена, па их започео набрајати: 1. Бугари; Словенци, Срби (Хрвати); 2. Руси; 3. Пољаци; 4. Чеси...

Такво је, ето, дјело засновао двадесетпетогодишњи Ткалац, но заузео га је нагли темпо живота и разноликост исто неизведених планова. А требало је да стекне сталан друштвени положај, јер је постао фамилијаран. Тако се ријешило да уђе у једно ипак колико-толико независно звање као што је била служба у загребачкој Трговачко-обртничкој Комори.

О свом уласку у загребачку Трговачко-обртничку Комору сам је Ткалац написао у јубиларној спомен књизи некоја запамћења:

„Године 1850. — вели он — увео је барун Брук, министар трговине, у Аустрији нову институцију трговачко-обртничких комора, и Банско Вијеће добило је налог, да устроји три коморе за Хрватску, Славонију и Ријеку. За Хрватску буде именован комисар загребачки Јосип Буњевац, који, видећи да не може на се узети посла, о коме није имао икаква појма, предложи Банској Влади, да мјесто њега именује комисаром којег трговца, одлична и искусна, вјештијег оваквому послу. Зато влада именује комисаром загребачког велетршца Николу Николића, који је ипак примио овај налог само под увјетом, да му министарство трговине придијели једног свог чиновника за тајника. Министар Баумгартнер, наследник Бруков, одговори, да се то не може, јер закон наређује, да си Комора има сама изабрати свог тајника. Добивши овај одговор, Николић одрече се свог налога, али Банска Влада не прими његову оставку. Тако прође година. Министарство кори Банску Владу, ова кори Буњеваца, Буњевац Николића, да се Комора јоште није устројила.

„У овој се сметњи и досади Николић сјети мене којег је познавао као старог пријатеља његовог пашенога Ивана Мажуранића, дође једно вечер к мени, прича ми своје јаде и на посљедку ми каже, да бих ја могао избавити га из све његове досаде, кад бих хотјео примити мјесто тајника коморе. Ја се зачудим и питам га, може ли он помислити, да ја послѣ свега што сам писао проти Банској и бечкој Влади постанем чиновником ове владе? Ја му захваљујем на његовом пријатељству, ма нипошто нећу да будем чиновник владин. И овако се растанемо.

„Сутрадан дође к мени Буњевац и жали се, да сам Николићу одрекао без темељитог разлога, јер да сам коморског закона читао, био бих видио, да тајник коморе није чиновник владин, него земаљски, да га не именује влада, него комора, да га не плаћа

влада, него сама комора и то из посебног приреза, којег ће плаћати трговци и обртници њеног котара. Осим тога мјесто тајника коморе је одлично; он ће имати чин жупанијског савјетника и исту плату од 1400 форината као овај. Он да ме наговара, као стари пријатељ мог оца итд. Ја му захваљујем на његовој пријатној намјери, ма да нисам створен за чиновника.

„На вечер ето опет Николића к мени. Он да ми не замјерава, да нећу владине службе, ма замјерава ми, да нећу отаџбини својој служити; јер зашто сам се науком бавио, ако нећу да јој користим овом науком и добром вољом својом? Овим прекором Николић је дирнуо жицу веома осјетљиву срца мога. па му одговорим, да ми даде времена, да боље размислим његов предлог, и да ћу му за осам дана дати одлучни одговор.

„Нашао сам се у великој сметњи и двојби. Зашто жртвовати најдраже ми благо, слободу и независност, и наметнути ми јарам чиновништва без нужде? Иностране новине, у којима сам писао — „Siècle“ у Паризу, „Nationale Zeitung“ у Берлину, „Grenzboten“ у Лајпцигу — плаћали су ми моје дописе и фељтоне боље од плате, коју би ми комора давала? А дјеце у оно вриеме нисам имао. Зашто дакле да будем слуга, гдје могу сам свој господар да останем? Но са друге стране, овај мој публицистички рад морао је наравно бити потајан, јер су све ове иностране новине биле у Аустрији забрањене тако, да ја сам нисам могао читати, што сам у њима писао. Зашто дакле и за кога сам писао?

„У овој мојој двојби помислим тражити барона Брука, с којим сам се године 1848., бивши у Хајделбергу и ишавши често у Франкфурт, поближе упознао, и који је међутим иступио из министарства бечког. Брук ми одмах и веома љубазно одговори: „Примите безувјетно. Ваша одвратност према државној служби, после Ваше политичке прошлости, чини част Вашем карактеру, али у овом случају није на мјесту, јер коморска служба није државна. Тргова-

чке коморе су данас у Аустрији једини независни, репрезентативни орган, преко кога покрајине могу да износе средишној влади своје потребе. По свој прилици нећете код ове много постићи, али начелно није од малог значаја, да има један орган, који бар смије говорити, док сви ћуте и само смију да слушају“.

„Чим сам ово писмо примио, одем Николићу, да му га прочитам и да му изјавим, да примам његов предлог, него да сумњам хоће ли Банска Влада и Министарство трговине моје именовање потврдити. Николић одмах извијести Банску Владу, која на моје велико чудо ништа не приговори. Ја се здраво латим посла, да из нечега нешто створим, ако се узмогне, а кад данас на тај почетак помислим, дивим се, да сам умио и узмогао довршити га. Јер ако сам у Хајделбергу учио државну економију код Рауа, најславнијег економисте њемачког оног времена, ипак нисам био вјештак у овој струци знања, која је одселе морала бити мој главни задатак. Друго је наука, а друго искуство. К тому апсолутна оскудица свега, што је у будућој комори требало: ни новаца, ни стана, ни покућства, ни пера, ни папира. Разумије се, да сам у мојој кући настанио канцеларију и пискарао Банској Влади и Министарству трговине. Великом муком добија се неколико стотина форината за први и најнужнији трошак, за штампу окружница и образаца, за попис трговаца и обртника коморског одбора као будућих изборника. Земаљске области сматрале су овај попис као излишну досаду и тек послије многог отезања и настојања могао се је штампати именик одборника. Међутим требало је израдити изборни ред за комору. Закон о коморама опредјељује само двије категорије изборника: једну трговаца, а другу обртника. Пошто у категорији трговаца највећи број износе ситничари, а међу обртницима чизмари и кројачи, а избори се чине по апсолутној већини гласова, остали би били искључени из коморе управо они изображенији и искуснији трговци и обртници, који би кадри били у комори успјешно дјеловати. Зато сам настојао, да се ове двије велике

категорије раздијеле, свака на више мањих разреда, и сваки овај разред, да си изабере својом већином заступника свог разреда; али Министарство не одобри мој предлог као противан „јасном слову закона о коморама“. Јамачно међу ситничарима, кројачима и чизмарима има људи разборитих и искусних, ма поради ових неколико искључити из коморе заступнике свих других и важнијих грана трговине и обртности, била би неправда пред здравим разумом. Зато сам ишао главом у Беч, да браним свој предлог и сретно сам га одбранио. Сада је требало израдити по тому изборни ред и пословни ред коморски. Избори су преко сваке наде добро изишли и може се казати, да је већ прва комора била састављена од најотменијих трговаца и обртника оног времена.

„Кад царски комисар Николић отвори званично комору, сви савјетници коморски изабери ускликом Николића за предсједника, но он нипошто не хтједе примити ову част и предложи за предсједника вриједног и ваљаног старца Анастаса Поповића, трговца загребачког, који буде једногласно изабран. Он изјави да прима избор под увјетом, да ја будем тајник коморе. На то му сви савјетници одговоре, да се то само по себи разумијева, јер без мене не би било ни коморе, и изабери ме за доживотног тајника са годишњом платом од 1400 форината. Министарство трговине потврди без одвлаке избор предсједника и подпресједника и моје именоване за тајника трговачке коморе „хрватске“. Ово сам јој име ја самовољно наметнуо, јер по закону она би се била имала називати „комора загребачка“, но Министарство је мучке поднијело ово моје самовољство.

„Комора је имала и свог благајника, но у благајни ни паре новаца, да плаћа стан, тајника, писара и послужника. Великом муком добивала је кад када од министарства по неколико стотина форината у име предујма на рачун коморског приреза, но овај је долазио ријетко и неуредно, и без оног пријатељства са предсједником Поповићем, који је готово свагда мени, писару и послужнику антиципирао плату

на рачун приреза, била би се морала затворити комора једва што бјеше отворена. Ова је невоља трајала све до неколико година прије мог одступка.

„Политичке околности биле су за све вријеме мог дјеловања (1851.—1861.) што може бити неповољне. Довољно је читати моја два штампана извјешћа за годину 1852. и 1858. за познавање оне невоље.* Радио сам вољно колико се је могло, но жалибоже мало урадио. Министарство је са мном добро поступало и за неколико година дозволило, да ми комора повиси плаћу на 1600 форината, и савјетници коморски свагда су бивали много љубезни према мени, тако, да нисам никада имао разлога ни о чему тужити се.

„Али кад ми услијед октобарске дипломе од г. 1860. никне нада, да бих кроз новине узмогао више и корисније радити за домовину и за Славенство него ли у комори, одлучио сам се издавати у Бечу велике новине, и у фебруару 1861. дао сам оставку од службе тајника коморе хрватске, с којом сам се усрдно и ганут опростио.

„Но моје славенско родољубје преварило ме је у оцјени народне и политичке зрелости народа славенских у Аустрији. Изашао сам у јавност 50 ако ли не више година прерано, и зато се не чудим, да сам у мојој трогодишњој тешкој борби против зулума тадашњег свемогућног министра Шмерлинга остао сам самцат и поражен. Лишен, осудама Шмерлингових кадија, свију грађанских и политичких права, у Аустрији није ми више било могућно дјеловати и зато био сам принуђен тражити си у Италији ново поље политичке радиности, које сам сретно нашао“.

Поред сухог коморског чиновничког рада* имао је Ткалац и различних књижевних планова. Занимљиво је за живот у педесетим годинама XIX стољећа у Загребу, да се Ткалац духовно одвојио од загребачког круга и да је гравитирао српским стра-

* „Bericht der Handels und Gewerbekammer für Kroatien während des Jahres 1852 und 1853.“ Agram 1853. стр. 84.

нама. У оно доба тјескобе он не судјелује као активан у специјалном загребачком животу, нити је у било којом хрватском културном кругу. У то вријеме сновао је да издаје у првом реду један свој „српски љетопис“ за упознавање јужнословенског народног живота.

На дан Светог Саве г. 1852. саставио је позив за тај алманах који је пројектовао под именом „Напредак“. Он сматраше, да су оне започете „мирне године“ биле подесне за рад, који није дотад могао напредовати због „незгодних обстојатељстава“ у којима смо чамили. Издавач мисли, да продужавање заосталости у култури није потреба и нада се у том сагласности свију. Зато је наумио издавати љетопис као годишње статистике народнога напретка у било којој струци живота; имаће пријатељских сарадника и трудиће се за тачност и строгу критику. „Ја нисам научен фалисати и у звијезде ковати оно што ни спомена незаслужује а камо ли фале; нити сам икада хтио чланом које каквих друштава и братовштина бити, какови код нас доста има, и које друге сврхе немају, него да слободу и непристраност суда које-каквим обзирима жртвују“. Љетопис ће садржавати „критическе и органическе чланке о култури, умјетности и животу народа нашега, неизкључивши ни такозване „материјалне“ интересе. Јер подуље већ траје мода и склоност, да се све тумачи „материјалним интересима“ те пријети готово и пропаст интереса за душевну културу (поезије и чувствитељног живота особито)“. Ту је Ткалац за цијело алудирао на тада актуелни интерес за такозвани хисториски материјализам, који је био појачан оним епохалним „комунистичким манифестом“, што су га 1848. из Лондона објавила двојица Јевреја, Маркс и Енгелс. „Но то није ни истинито ни праведно — вели Ткалац — као што су све излике с којима људско самољубље оће да своје немоћије исприча. Што су ови „материјални интереси“? Рјеч којом се много људи служи неразуми? Дух и материја нису нигде раздружени и непријатељски супротстављени; човјечески живот

обстоји из јединства ове силе и човјек не може и(х) раздружити ако неће да сам себе уништи. Фолтн, Морсе, Уат, Накет — то су људи т. зв. материјалисти интереса; први је пароброде, други телеграфе, трећи парострој, а четврти стаклени храм за лондонску свемирну изложбу производа човјеческе радности извео — не за плачевне декламације, него за прави човјечески интерес. А да искрено говоримо, ја нећу питати, за ползу којекакви декламација, него само то: гдје има више духа, а и више поезије, код они што само о „друштвеном“ интересу говоре и пискаре, или код ови људи „материјалног интереса“? У којој књизи има више поезије него ли н. п. у идеи телеграфа, који ће можда до скоро (Ткалац то пише 1852.!) читав земаљски мир обсећи и човјека с једне поле свиета с братом на другој поли сајузити? у којој књизи о човјеческом образованију има више истине и дубљет развитија ове мисли неголи у идеи ова свемирне изложбе Лондонске? Неваља судити о стварима кое човјек ние докучио — ни презирати ако што непоња, веће ваља тежити до свестраног познанија свиета по свима гранама човјеческе дјелателности, и онда ће неправедно фалисање и презирање друге струке човјеческог живота престати. К овои великој цели и ја желим и колико узмогнем моју лостницу допринети“.

У том духу намјеравао је Ткалац да издаје свој алманах сваке јесени, а у случају успјеха већ друге године смјерао је да га претвори у тромјесечни часопис. Смислио је тражити као цијену само толико да се подмире трошкови „јере ја за себе никакве користи не тражим“ „Сваки је Србин уљудно позван, да пренумеранте купи и добит ће на 6 књига 7 на дар. Новце ће сваки положити, кад књигу прими“.

То доба Ткалчева коморског дјеловања тачно се поклапа са добом Бахова апсолутизма*, вријеме када су, како се вољело касније казивати, обзиром на годину 1848., Хрвати добили за награду

* Dr. Nikola Andrić, Pod apsolutizmom. U Zagrebu 1905.

исто оно што Мађари за казну: неуставност, бечки централизам и германизацију. У то вријеме полициске страховладе тешко је Ткалцу било дјеловати у Загребу. Сабрану енергију на махове је пуштао у књижевне покушаје. Мора да су му у тешким душевним мукама јалових политичких дана сазријевале касније политичке концепције.

И врло је значајно да је управо тих година издао своју велику студију: „*Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und die europäische Civilisation. — Eine Denkschrift. (Leipzig 1853.)* па затим „*Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien*“ (Leipzig 1859).*

У вријеме кад је Ткалац издавао ове књиге изабран је 2. јануара 1855. за дописног члана Друштва Србске Словесности. У одбору су били и многи његови школски другови који су с њим студирали у Њемачкој и у Француској. У то вријеме умрла је Ткалцу мајка, а у то прими и позив из Србије да буде

* Међу Т. архивалијама у архиву Матице Српске у Новом Саду има и ћириловски концепт огласа и позива на пре-
 нумерацију његове књиге Државно Право кнежевства Србије...
 (у Загребу печатњом К. Албрехта 1855). Објава је датирана по-
 четком октобра 1858. У тексту Читатељу (а све је писано ста-
 рим правописом, и славенски су листови позивани да оглас
 прештампају) Ткалац наводи, да је дјело наканио писати 1855.
 Колебао је на којем ће језику. Одлучио је због страног свијета
 њемачки, па је почетком 1858. то издање и изишло и похваљено
 као „ријетко која књига народног писатеља до сад“. Српско
 издање требало је изићи проширено и поправљено, али и за
 употребу ширих слојева, да упознају Србију „која је прије пе-
 десет година била турски пашалук, као што је и данас Босна,
 Херцеговина и Бугарска, земља сиромашна и запуштена, народ
 без правде и правде робски покорен самовољним пашама и
 с ахијама турским, данас је најбоље уређена, најсретнија и нај-
 богатија самовласна христијанска земља у свемколиком царству
 турском, и свима другима на узор. Српско издање ове књиге
 имаће се дакле од чести сматрати за ново изворно дјело, а не
 за превод њемачке књиге, и ја сам се потрудио, колико до
 мене стоји, да у сваком обзиру буде народна...“ Штампаће се,
 ако се јави 300 предбројника. За њемачко издање примио је
 аутор од кнежевске српске владе захвалницу и дар од 200 цар-
 ских дуката.

уредник службених новина, те се зато лакше одлучио да оде из Загреба. Но због неповјерења србијанске бирократије, која се устручавала да му осигура пензију, не дође до указа. Зими 1856. отишао је лично у Београд. Комбинације с професуром на Великој Школи и секретаријатом Друштва Словесности (на потоње је аспирирао у тај мах и Ђ. Даничић) не успјеше.

Ткалац је издао још и два издања, латиницом и ћирилицом, Мажуранићева епа „Смрт Смаил аге Ченгића“ с опсежним уводом (1859.). То је уопће било друго издање овог знаменитог епа. Дакако да су за ову акцију били мјеродавни не само књижевни и пријатељски мотиви, него и политички. У једном писму сјећа се Ткалац како је уопће настао тај Мажуранићев еп, јер је то знао из друговања с Мажуранићем, који се био доселио у Карловац 1840. год.*

„Пјесми — каже Ткалац — била су два повода сасвим различита. Први је долаз једнога Црногорца у Карловац на повратку у Црну Гору. Не сјећам му се имена, но још ми је пред очима, како је једне вечери у нашој старој читаоници причао о зулуму и смрти Ченгића и колико нам је срце гануо својим живим говором и описом борбе, у којој је и он присуствовао. Сјећам се да смо ми слушаоци: Твој отац (ово пише 1893. сину Ивана Мажуранића, Владимиру) Никола Враницани, Мишо Мусулин, Андрија и Јосо Кунић, ја, Прица и др. Капер међу собом сабрали нешто новаца за путни трошак Црногорцу. Наравно је, да је причање овог човјека дубоко дирнуло благу и умјетничку ћуд Твог оца; тако у читаоници као у вашој кући дуго и често се разговарало о овом Црногорцу и мукама јадне раје под Турцима и лудој политици европској.

„Не знам, када је Твом отцу дошла мисао, да пише Ченгића... Може бити да је одма послије по-

* Вид. „Vienac“, 1893. бр. 19.

ласка оног Црногорца наумио пјесму спјевати, но тек кад је Твој ујак Деметер Митра мољакао Ивана, да му за његов алманак „Искру“ што напише, а твоја мајка, Роза, Прица и ја му досађивасмо, да задовољи Митра, видјесмо, да је заиста почео писати, но врло споро. Митра га бомбардује писмима, но мој Иван паша — како сам га ја у шали називао — воли на вечер разговарати с мајком, Розом, Прицом и са мном и пушити пет шест цигара једну за другом. Митра мучи га сваки дан својим писмима, мајка Твоја љубезно га наговара, но Иван-паша пуши и — чини се, не мари. Кад ето, једне вечери Твој отац дође у салон с неколико табака артије у руци, па нам каже: „Ево што сам написао“, и поче нам читати прву пјесму „Аговање“. Помисли нашу радост! Мајка, Роза и ја грлимо га и љубимо, а он видјевши утисак, што га учини пјесма на нас, чини се задовољан. Ја, као *diabolus gotae*, примјетим, да се не може казати: „Слуге зове Ченгић-ага“, јербо, као што се у енглеском не може конструирати „*Sir Scott*“ него „*Sir Walter Scott*“, тако и у наших Турака треба конструирати ага с именом, а не с презименом. Иван ми одговори, да не зна другога имена Ченгићу.*

„Сјутрадан мајка пошаље ову прву пјесму Митри у Загреб, одакле му дође велика хвала и нова молба, да настави рад што брже, да се узмогне печатати „Искра“. И заиста Иван ревно настави свој рад. За неколико дана рече ми у читаоници, да му дођем на вечер, да ми чита наставак. И тако бијаше до конца дивног епоса, коме се, осим лорда Бајрна, ништа у европској литератури не може присподобити. Гдјекада ја или Прица приговорисмо гдјешто, јер како ја тако и Прица бисмо били волили, да се служи граматичким формама народних пјесама, него ли дубровачким. Но нисмо могли наговорити га; једва да је приволио измиенити гдјекоју риеч, али никад конструкцију. Митра си није дао мира, док није сву пјесму у рукама имао.

* Ткалчево издање епа има онда доиста наслов у том смислу.

„Кад изађе „Искра“ (дакле 1846.), послао сам је старому моме пријатељу Вуку Караџићу у Беч. Старац ју је поздравио с одушевљењем и писао ми, да нитко на свиету не би био кадар љепшега што написати. Молио ме, да питам Твог отца, не би ли дозволио, да је он, Вук, прештампа ћирилицом заједно с народном пјесмом о смрти Смаил-аге, коју му је Милаковић, бивши секретар владике Петра, приобћио. Иван ми рече, да одговорим Вуку, да нема ништа против тога, да је ћирилицом прештампа, но да га моли, да му пошаље ту народну пјесму. Но Вук ми не одговори, а ја одем опет у Њемачку и у Париз. Надође скоро преврат француски 1848. год., и ми свиколици Иван, Вук и ја заборависмо на пјесму о Ченгићу“.

Осим ових штампаних едиција било је у Ткалца и много литерарних планова и почетака, који остадоше неизведени. „На малу госпођу 1858.“ саставио је оглас и позив на пренумерацију за издање једног дјела „Библиографія свій наука, народа и вѣкова...“* То није требало да буде обичан библиографски каталог него популаран приручник за упуту „почетника“ у најбоље и најзнаменитије књиге европских литература. Састављач и издавач хтједе дати зборник какав не имађаху ни остали народи, опћу историју књижевности и науке, „у виду библиографије“. Досад је уопће, вели, није било због тегобе рада, а не због залишности. „Никоји од знаменитији старији литератора неће, а од млађи неможе да прионе за оваквим дјелом, с којим је веома тешко славе стећи...“ Потребу је осјетио још као младо ђаче, те је започео приправу са „библиографичким записима:“ г. 1845. имао је 5500, а г. 1851. око 15.000 дјела „о свима гранама науке и знања на свима језицима које разумијем“. Очито је, дашго, да се тај колосални број није могао односити строго на соп-

* Концепт огласа је у архиву Магице Српске у Новом Саду, а писан је старим ћирилским правописом. Штампати је требала „печатња К. Албрехта“ исте године.

ствену лектуру, него и на непрочитани материјал. Наговаран од многих да штампа те записнике, устручавао се поради несавршености припремљене грађе, али ју је непрестано дотјеривао. Но уочи припремљених других књижевних радова не имаде шта више да чека па се 1858. наканио на штампање. Из увода се види, да је Ткалац намјеравао дати један своје врсте лексикон или боље рећи библиографску антологију. „За сваку књигу каже се како се зове, колико јој части има и кад је печатана и ако је више пута печатана које издање је најбоље, гдје је на продају, пошто се може добити“. Раздиобу је удесио по наукама и хронолошки и по дисциплинама. Као увод свагдје библиографска дјела, извори, па историја дотичне науке, на крају пак периодични списи итд. Дјело је пројектовано на једно 120 табака „у згодном кварт-формату, као што је овај оглас“ и укоричено „инглеским платном“, а требало је изићи у књигама по 6 фор. (18 цванцика) и по 8 фор. (24 цванцика) већ према врсти папира. Трошак је прорачунан на 3000 фор., и зато по обичају оног старог доброг доба упућивани су овакови позиви на претплату, да се издавач не упустити у какове акције „без довољног јемства“, а увјет бар 500 пренумераната, док „без новаца неће нитко ма ни исти књижари ове књиге добити“. Али одзив претплатника бјеше недовољан.

Од септембра до децембра 1860. боравио је Ткалац на позив кнеза Михаила у Београду, а затим оде у Беч, гдје је започео бујнији политички живот

У Бечу је Ткалац почео 1861. издавати, уз сарадњу свога пријатеља Делфинија, најприје дневник а затим недјељни лист „Ost und West“ (наслов који је већ употребио за једну збирку својих чланака године 1850.). Лист је излазио до 1865.; риједак је и непотпуно сачуван, у бечкој National—Bibliothek (прије 1918. Hof Bibliothek!) има 8 књига, те у књијници новосадске Матице Српске, камо су примјерци дошли

ваљада посредством Александра Сандића, који је био као одговорни уредник.*

Занимљива је биљешка, коју ми је саопћио др. Исо Кршњави из свога ђаковања: Кад се у Бечу понудио Ткалцу за сарадника, овај га одби савјетом да није за млада човјека да се бави новинарством! Ткалац је тако у неку руку десавуисао акцију своје властите младости, или се пак сматрао рођеним публицистом, као што је у ствари доиста и био *први хрватски модерни новинар*.

Већ из Вукове преписке, без обзира на београдски боравак Ткалчев прије одласка у Беч, види се, да је кнежевска србијанска влада подупирала Ткалчев лист новчаном потпором до извјесне мјере, а онда је Ткалац започео страдавати због дефицита. Ткалац је сав свој и женин иметак утрошио у то подузеће. 7. јуна 1863. пише Вуку: „Дотле сам на славу народа и родољуба наши дошао, да морам по свијету бјезати као протуха или злочинац, пошто сам иметак и слободу, и све што човјек може, жртвовао народу своме“.

Жестоки, наиме, чланци против Шмерлинг-Ласерове владе па расправе о проблему Војне Крајине доведоше до обуставе листа. Издаватеља и уреднике ставише под истрагу. Дође до правога велеиздајничког процеса. На судбеној расправи Ткалац се бранио ванредно вјешто, изјављујући међу осталим да спада „Његовом Величанству највјернијој опозицији“. Осуда паде на шест мјесеци тешке тамнице у окривима, те изгуби наслов доктора филозофије у Аустрији. Тако су кажњавали оних година у Аустрији

* 3. октобра 1862. одобрила је ц. кр. полициска дирекција у Бечу да на мјесто Ткалца преузме Сандић одговорно уредништво листа „Ost und West“, који је своје просторије имао у бечком предграђу Landstrasse br. 44. „Ost und West“ излазио је и послеје Ткалчеве емиграције у редакцији Сандићевој до 1865. кад је полиција обуставила лист, забранивши Сандићу и право да прави ригорозе на универзитету. (Упор, „Професор Александар Сандић, књижевник српски, рођен 14. маја 1836. у Великом Бечкер ку“. „Јавор“ XVIII. Нови Сад 1891., стр. 684.).

„политичке злочинце“. У тамници се Ткалац разбодило и доспије затим на увјетну слободу.* Огишао је у Берлин, а вративши се у јесен 1863. у Беч започео је и опет политички дјеловати. Кад га хтједоше поново ухапсити, Ткалац побјеже у Русију па онда на наговор кнеза Горчакова у Италију и у Париз, престоницу Наполеона III, заштитника антиаустриских тежња потлачених народа. Код Наполеона, као и у Италији, покушавао је срећу и сличан хрватски емигрантски тип, Евгениј Кватерник, који је Ткалца, као и Ткалац њега, међутим силно мрзио. Уочи пруско-аустриског рата издао је Ткалац: „*Pitanje austrijsko, kome, kamo i kako valja riješiti ga.*“ *Poslanica braći Hrvatima i Srbima. Pariz 1866.*“

Ткалац није могао да поднесе климу у Русији и доспије с препоруком руском поклицару у Турину, у Пијемонт, гдје је боравио већ и емигрирани вођа мађарске четрдесетосмашке револуције Лајош Кошут. И управо Кошут је Ткалца представио пијемонтском министру унутрашњих послова Перуцију. Ткалац доби службу у том министарству. А кад је Висконти-Веноста постао министром спољних послова превео га је на службу у ово министарство. Ткалац постаде службени преводилац сардинске, а потом италијанске владе (први тумач Њ. Вел. Краља Италије). Он је, потом, у новој домовини стекао потпуно повјерење домаћих, те му је влада повјеравала од времена на вријеме и знатније дипломатске послове.

У доба одсудних дана за Аустрију, око пруско-аустриског и талијанско-аустриског рата 1866., издаде Ткалац у Паризу ону „Посланицу браћи Хрватима и Србима“. Лађа која је из Италије возила на наше стране пар хиљада комада ове брошуре потонула је, а и талијански пораз код Виса изјаловио

* У архиву „Матице Српске“ у Новом Саду има међу Ткалчевим списима концепт молбе за помиловање Цару Францу Јосифу I, коју је управила Филипина Ткалац, жена Ткалчева. Рукопис је Ткалчев. Текст не мољака понизније но што је ред да се једна жена залаже за болесна супруга, поготову што је Ткалцу запријетила опасност да у тамници ослијепи.

је политичке комбинације, које су смјерале на то, да се Аустрија „ова стара грешница утуче“.

„Аустрија — вели Ткалац* — није држава у правом смислу ове ријечи, него као непокретна својина једне једите породице од тридесет и неколико душа, династије хабсбуршке, коју никоји народ на свијету не љуби, јер свиколици имаду велик рачун с Аустријом. Аустрија није држава, јер државе нема без народа и народности, а гдје је народ аустријски или народност аустријска?... Нема народности аустријске на свијету. Све дакле што се Аустрија и аустријско зове то је цар и породица његова, војска, бирокрација и државни дуг... Аустријска се царевина не може одржати другојачије, но на темељу опћенитог ропства свих народа који су јој подчињени. Што је данас царевина аустријска, постало је од правих држава и државица народних које је династија хабсбуршка мало по мало насиљем, издајом, преваром, женидбом, баштином, уговорима и особито срећом (на бечком конгресу, гдје су се државе кројиле као чоха и народи резали као погача; никоја држава из те продаје и диобе људске стоке није боље изишла од цара Фрање) под својом власти сабрала и сјединила — Никоји народ у Аустрији нема толиког рачуна са династијом хабсбуршком што га ми имадемо Хрвати и Срби. Никојег народа право и слобода и народност није толико тлачена као што наша: више од половине народа нашег лишена је сваког права човјечијег и претворена у робље горе него ли црно робље у Америци; више од половине земље наше (Крајина) отета нам је и претворена у ергелу да се дјеца граде и рађају само за војску цареву и к томе још не о државном него о домаћем трошку хране... Треба срушити и разорити овај посљедњи бедем феудалности средовјечне, основане на самовољи једног човјека, на господству једне породице и на ропству свих народа, јербо нам слободе без потпуне независности од Аус-

* Наводи и Васа Стајић у брошури „Srpski književnici kao vodje i učitelji“ (Sarajevo, 1922., str. 6.).

трије нема, јер за нас спасења нема док Аустрије не нестане, док се данашња Аустрија, колијевка реакције европејске, не поруши и разори, и на њезином мјесту не створи свеобћа европејска федерација свих великих и малих народа и држава европејских. ...Ако Аустрија пропадне, неће Европа јамачно никад више на то мислити да је опет подигне... За нас је револуција једино спасење... А теби војниче српски и хрватски, теби, несретниче, којему се од дјетињства казује, да немаш друге дужности на свиету до једине покорности прама цару и заповиједницима царским, теби, којему је народност, слобода и свако право човјечје отето, теби говорим! у том боју (за Аустрију) није мјеста Србину и Хрвату..“ . „Не оснивље се будућност и не утемељују се државе на старим хартијама и на „виртуалним“ територијалним тражбинама, ма биле оне што може бити боље доказане и недвојбене; него се оснивље на крепкој вољи, на снази и делатељности живећег народа који хоће и уме створити си државу да у њој о својој вољи и о својем праву живи и народни задатак свој испуни. Кад би се Срби у данашњој кнежевини уставши на Турке били позивали на Душаново и Лазарево царство и на старе своје хартије и на не знам каква јоште историчка права, јамачно би били остали јадна раја турска као што су Бошњаци и Ерцеговци и дан данас: но они су устали у име народности, вере и слободе, на непријатеља свога и у то име постигли су је храбрости и постојанством својим. Ово је наука коју Хрвати нису на ум узели, није дакле ни чудо што нису ништа постигли... .. Мој одговор здраво је ласан и прост. Ако народ српски, хрватски и бугарски у турском царству устане, учинит ће то за слободу своју, а ни за чију хегемонију на свијету, јер народ који хоће да буде свој, не ће си већ унапред поставити господара и одрећи се слободе своје по дајући се вољи или самовољи другога народа ма био му он рођен брат. Право пак хрватског народа није ни веће ни мање нити друго неголи је право српског словенског и бугарског, и што Срби у данашњој

кнежевини то исто имаху и Хрвати и Срби у Хрватској чинити да сродну браћу своју у Босни и Ерцеговини, у Старој Србији и Бугарској ослободе и ове земље усвоје. Но зато треба да се Срби и Хрвати не завађају унапред о хегемонији у јужном славенству него да се једнаким и истим правима и дужностима договорно на чело свима осталим народима ставе и заједно с њима на заједничког непријатеља војују и не престану, док се заједничка слобода свих њих не постигне...“* А завршио је вјером у побједу не бојећи се личног свог страдања „све ако би несрећом до тога дошло да би ме у старости као новог Белизара једино дијете моје слијепота по туђем свијету водило и причајући туђим народима повијест баба свога хљеба ми просјачило“.

Идеолошки у словенском смислу Ткалац по концепцији својих списа не заостаје за осталим поборницима словенске идеје поименце у Чеха и Пољака. Но као личност и по димензијама програма није био подесан да у стварности ишта изрази, и зато послје неколико јачих аустријских удараца и послје неодољива словенских политичких чинилаца и народних маса ресигнира заморен у емиграцији.

Остали списи које је Ткалац објавио послје из Италије, из своје нове постојбине јесу: *Pro Populo Italico. Replik auf A. von Reumont's Playdoyer: Pro Romano Pontifice* (Berlin 1871. G. Reimer, анонимно); *Epistolae obscurorum virorum de S. S. Concilio Vaticano et de Sacrilega usurpatione gubernii subalpini, scriptae ex Gesu in Germaniam* (Lipsiae 1872., O. Wigand, анонимно); *Der Katholicismus und der moderne Staat* (Berlin 1873, G. Reimer анонимно); под псеудонимом *Hektor Frank: Italienische Plaudereien* (Leipzig 1876. O. Wigand, а ново издање 1894. под насловом: *Folia Culturilber aus Italiens halbvergangener Zeit*); *Folia*

* Исп. примјерак у Свеучилишној Књижници у Загребу
сигн. бр 156. 637.

Sparsa ex Diario Vaticano Don Burgardi junioris secretariis secreti S. S. palatiorum apostolicorum (Lipsiae 1882. O. Wigand, анонимно).

Из овог се пописа већ потпуно разабера, како је Ткалац, неуморан у искоришћавању свога великога талента, употребио сву своју енергију као слободни мислилац против папистичко-клерикалних тврђења. Са словенским политичким програмом је обрачунао увидјевши, да је уранио, па као пријатељ Штросмајеров и у освиту њемачке такозване „културне борбе“ наче проблеме у сфери ватиканског концила, наравно са становишта своје нове домовине, уједињене и народне Италије.

Крајем године 1894. бавио се Ткалац у Београду да преговара о издању преписке Вука Стефановића Караџића, која је преостала у заоставштини Вукове кћери Мине. Ткалац се сам понудио да уреди и изда ту збирку, па је Недићев „Српски Преглед“ (1895. I. 33.), донијевши касније у 4. броју напред приопћени одломак „Како сам се упознао с Вуком“, препоручивао ту Ткалчеву понуду: „Г. Ткалац је кадар, боље но ико други, урадити тај важан посао онако како он треба да буде урађен; он је, управо, једини који га може тако урадити. Он се, кроз дуги низ година, познавао, и то врло блиско, са Вуком, и знао се исто тако и са свима оним знаменитим људима са којима се Вук дописивао, са Браћом Грим, са Ранкеом, и другима, и може нам, отуда, оно што би нам у писмима њиховим било нејасно у белешкама објаснити, што други ко, врло вероватно, не би могао“.

Године 1896. издаде Ткалац као стари непомирљиви слободни мислилац још једну антиклерикалну књигу под старим својим псеудонимом: *Nektor Frank: Aus dem Vatican. Ernstes und Heiteres* (Leipzig C. G. Naumann). 1898. написа Ткалац предговор дјелу Кавалкавела и Грова: *Storia dell' antica Pittura Fiorentina*, написан „di passaggio a Lipsia 26 dicembre“.

1. септембра 1908. био је Ткалац стављен у пензију на властиту молбу; италијанска влада даде му потпуну пензију и наслов поклицарског савјетника.

Године 1910. Ткалац је сасвим ослијепио. Умро је пак 4. јануара 1912.* и сахрањен у Риму, гдје му кости и данас почивају далеко од домовине. Карловац, његов родни град, није своју рекао. Неколико суморних некролога у Загребу свршише пијететску дужност према Имбри, нареченом Игњатијевићу Ткалцу.

Биће да је Ткалац дуго времена сновао своје *Успомене из младости*, а почетком деведесетих година прошлога стољећа, кад му је вид започео слабити, нацанио се на публикацију, до које дође 1894. сусретљивошћу његова старог пријатеља и издавача Вилганда у Лајпцигу под насловом „*Jugenderinnerungen aus Kroatien (1749—1823; 1824—1843)*“.**

Ово драгоцено мемоарско дјело, првокласни културноисториски извор за Хрватску, у Ткалчевој је домовини било најмање уважено. Али је за то већ 1897. у швајцарској *Revue Britanique* изашао француски превод: *Souvenirs de Jeneusse d'un Croate*. У самој Хрватској „*Obzor*“ се појавом *Успомена* најподробније позабавио (XXXV. 139.). Рецензент Ткалчевих *Успомена* вели о Ткалцу као о личности ово: *Nemo propheta in patria*: „Ткалчеви саученици, каже рецензент, од којих још више њих живе, сјећају се, да је још као ученик карловачке гимназије ванредно даровит и ријетких интелектуалних способности и у истину био челичне памети; наравски је дакле, да је, употребив још ријетку марљивост, знањем све саученике наткрилио. Је ли наткрилио и учитеље, о том дакако ученици нијесу имали мјерила: двојити је о том ипак тим већма допуштено, што би о том имали били други, а не он сам судити. Штета, што је уз толику даровитост било у њега и мана, које га, како сам признаје, цијелим животом прате. Једина од тих

* Исп. некролог Јосе Лакатоша у „*Savremeniku*“ 1912. стр. 136.—138.), па бр. 11. „*Obzora*“ из те године; надаље некролог М. Полит-Десанчића у новосадском „*Бранику*“ бр. 6. год. 1912.

** Прикази у „*Журналу*“ руског Министарства Просвјете, Петроград 1895; „*Oestreichisches Litteraturblatt*“ IV. (337.—338.).

мана бијаше таштина и племићска охолост, према тому наравски и прецењивање властитих, а презирање туђих врлина и способности. Он приповиједа, да је већ у први разред донио потпуно знање талијанскога и францускога језика, а у гимназији да је исто тако потпуно мађарски научио. Знање првих двају језика бијаше веома чедно, а да мађарски није знао, о том су саученици прилику имали у школи се освједочити. Још се мање знаде о његовом звонком гласу, пјевачкој вјештини и гласбеној композицији“.

Како је у јуну 1894. „Obzornik“ рецензент тупо гледао на мемоарску врсту хисториских списа види се из ахисториског, срамежљивог његовог резонувања, и у моралном, и у политичком правцу. Он замјера Ткалцу што је много тога изнио пред страни свијет, а драже би му било „да су изостале њеке црте, које је он ипак као ману народа вањскомју свијету на велико звоно објесио“. А највише се згрозио тај приказивач, што је Ткалац оцртао моралне прилике у Хрватској послѣ одласка Француза.

Рецензент је дакле Ткалцу замјерио недостатак неког „публицистичког такта“, не пазећи да су ове *Успомене* претежно хисториског карактера.

Од тога случаја у хрватској научној књижевности готово и нијесу уважавани подаци из Ткалчевих мемоара. Уопће, може се рећи, да остадоше највећем дијелу хрватске јавности непознати. Тек један мали одломак у преводу приопћило је „Звоно (Југ)“, часопис Милана Марјановића. На српској страни већ је било бољег знања и разумијевања: у рашчлањеном некрологу Миленка Веснића (исп. „Годишњицу Николе Чупића“, XXXIII, 1914. стр. 1.—56. Имбро И. Ткалац. Први помен) изложен је цијели садржај прве групе Ткалчевих *Успомена* и дана уопће прва солидна животописна скица о Ткалцу. Послије је Васа Стајић у својој брошури „Srpski književnici kao vodje i učitelji“ (Sarajevo 1922.)* уражио Ткалчево значење

* Цитат из једног прогласа крајишницима године 1848. што га Стајић доноси као да је „из једног рукописа Ткалчевог“

за идеологију Југословенства, па осим тога приопћио у свом часопису „Нова Војводина“ дио Ткалчевих мемоара, који се тичу Ђаковања. (I. 1922.).

неће ипак бити Ткалчев саставак' него по стилу судећи највероватније Курелчев. Ткалац је уосталом 1848. био у Хајделбергу све до под крај године. Једино у спису „Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland. Sendschreiben an Arnold Ruge. Von E. J. Ignjatijevitsch. Wien 1848“. (реткост, у Загребачкој Свеучилишној Књижници сигн. бр. 53. 373.) разабира се, да је ту брошуру писао у Франкфурту на Мајни 1. септембра 1848. Код куће дакле није био.

БИЉЕШКЕ ПРЕВОДИОЧЕВЕ.

1) Исп. J. Kukuljević Sakcinski, *Borba Hrvata s Tatarima i Mongolima* (Загреб, 1862.) — У лијепој књижевности позната *Демеш-рова* пјесан „Гробничко поље“, па као покушај старинског хисториског романа: Slavoljub Breyer, *Tatarima u Hrvatskoj i Dalmaciji i Hrvatica* (Загреб, 1872.) — 1842. славила се у Загребу шестогодишњица опстанка слободне општине на Гричу а с тим у вези искрснула је и успомена на провалу Монгола у Угарску и у Хрватску.

2) Хрвати су као предстраже и залазнице, па уопће као помоћне чете хабсбуршке војске у тзв. насљедном рату (1740.—1748.) и у седмогодишњем рату (1756.—1763.) постали страшилиштом по Њемачкој, највише због Тренкових пандура. Пословично је, да њемачке сеоске жене и данас дјецу плаше с повиком „Die Kroaten kommen“. У XIX стољећу хрватско име није ни у Италији (у прогону националистичког италијанског покрета) остало у славној успомени. Дашто, да хрватски војници, у оба случаја, нијесу били ни гори, ни бољи од осталих народа, које је Аустрија могла употребљавати у своје војничке сврхе. Талијани су били н. пр. они војници, који су 19. јула 1845. извели на Марковом тргу у Загребу крвопролиће над „српачким жртвама“. Исп. Kukuljević, *Hrvati za nasljednog rata*. („Rad Jugosl. Akademije“, knj. 42.) — Matasović, *Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege*. Загреб 1923. — Šišić, *Hrvatska Povijest*. III. Загреб 1913. — E. Laszowski, *Prilog istoriji srpskih žrtava 1845.* (са 1 планом) („Narodna Starina“ св. 10.).

3) Таквих је путописа о Хрватима било ипак од времена на вријеме и у ранијим стољећима. (Исп. из овог периода: Therese von Artner, *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler*. Halberstadt 1830.)

4) Ако и није било изразитијих и типичних мемоара, у Хрватској се написало ипак неколико фамилијарних хроника; успут су те хронике тангирале и јавне прилике и остале породице. Чини се, да Ткалац није познавао н. пр. Кукуљевићеве едиције у „Arhivu za povjestnicu jugoslavensku“ (knj. X, Загреб 1869.). „Ex diario vitae Balthasaris Patachich“ и „Memoiren des Grafen Adam Orssich de Szlavetich vom Jahre 1725 bis zum Jahre 1814“.

Још мање му могаше бити познат „Status familiae Patachich“, (сада у кр. свеучилишној књижници у Загребу, илустр. код.) и затим „Dva ljetopisa XVII. vijeka“ (изд. др. Ферде Шишића у „Starinama“ Jugoslavenske Akademije, кнј. XXXVI., у Загребу 1918.): „Trakošćanski ljetopis“ и „Ljetopis Petra Keglevića“, па онда Крчелићеве „Annae“. И многи свећеници водили су у Хрватској дневнике уз облигатне парохиске споменице „Liber memoabilium“. Још је необјелодаћен знаменити дневник бискупа Врховца. У „Nagodnoj Starini“ (I. 1922. и сепарат) публиковали су Е. Лашовски и др. В. Дежелић ст. „Dnevnik Dragutina Rakovca“. Као хроника једне сељачке породице занимљив је „Sarod Rakitića“ из год. 1820. (моје издање у „Nagodnoj Starini“ II. 1923. и сепарат). Дашто, Ткалац има право, према стилу и пуноћи и заобљености садржаја мемоари једнога Аксакова одскачу од ових набројених материјалија.

5) Антун пл. Вакановић (1808.—1894.) пристао је у Карловцу (био је подфишкал) уз странку Илираца. Ондје је у народном препородитељском духу дјеловао с Враницима, Клобучарићем и браћом Мусулинима, унапредио освјешћивање карловачког грађанства, био оснивач читаонице и добровољног казалишта. Попут осталих препородитеља издао је и Вакановић (у Карловцу) с псеудонимом Домољуб Хорватовић збирку будница које је назвао „Glogovkinje“. 1842. је фишкал жупаније загребачке у Загребу, 1847. прокуратор приморски на Ријечи, 1856. финансиски прокуратор у Загребу, 1861. заступник града Бакра у хрватском сабору, 1867. предсједник сабора. Као управитељ финансијалне дирекције у Загребу увео је у службени саобраћај народни језик. 1867. био је и предсједник регниколарне депутације за склапање државне нагодбе између краљевине Хрватске, Славоније и Далмације и краљевине Угарске с Ердељем. 1871. намјесник банске части. 1873. оде у мировину. Посљедњих година свог живота као стари либерал био је један од главних ступова слободног зидарства у Загребу. Вакановић је писао и свој дневник, и то један дио ћирилицом. (О Вакановићу исп. Štepel, Iz ostavštine A. pl. Vakanovića; „Grada za povijest književnosti hrvatske“; — Deželić, Pisma pisana dr. Lj. Gaju... Zagreb 1909.; — Šurmin, Dnevnik Antuna Vakanovića; „Vjesnik kr. zem. arhiva V. 252.“). — Што се тиче Вакановићева ауторства поменуте политичке брошуре има сада посве рашчињена расправа. О Колару и Хрватима написао је наике у најновије вријеме исцрпну расправу др. К. Паул у часопису „Češká Revue“ (XVIII бр. 4.). Писац утврђује коначно ауторство Коларово за броширу „Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pest an seinen Freund an der Theiss von D. H. Karlstadt 1833, gedruckt bei Johann Prettnner“. Паул расправља о заједничкој борби Хрвата и Словака против Мађара. Колар је из оставштине Јирија Рохона имао једну пјесму против Мађара, што ју је онда 1832. помоћу Гајевом штампао у Загребу под насловом „Palma, quam Dugonics similesque Magyari Slaviae eripere atten-

tarunt vindicata. Opus posthumum G. R(ohony) R. V. M. in S. Comitatus Batsiensis. Zagrabiae". За подлогу поменуте брошире узео је Колар један старији чланак из г. 1821. (ед. „Ueberlieferungen unserer Zeit"). Вакановић, као Коларов пријатељ, издао је уза свој предговор (Домољуб Хорватовић) ту броширу г. 1833. иза како је пребродила цензуру.

6) Бела, III. хрватски тога имена краљ (IV. угарски, од 1235. до 1270.) био је херцег у Хрватској и Далмацији и као тзв. гех јуниор савладар свог оца Андрије II. (1226.—1235.). Годне 1241. потукли су га Монголи на ријеци Шају, те побјеже у Аустрију, затим у Загреб. Мимо остала мјеста по Хрватској 1242. прогласио је насеобину на Гричу у Загребу слободним градом. Исп. Vj. Klaić, Povjest Hrvata I. Zagreb 1899 стр. 215. и д.

7) Поред градске загребачке опћине (И. Крст. Ткалчић, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae (I.—XI. 1889.—1907.), туропољска племениташка опћина једина је у Хрвата која је дала, да се по научним методима издаду „Monumenta historica pobilis communitatis Туропоље" (у редакцији Е. Лашовског, I.—IV. 1904—1908., даље популарнији наставак у друштву с Ј. Барлеом, др. Дежелићем и др. М. Шеноом). За историју Туропоља може се наћи података даље у Vjesniku kr hrv slav. dalm. zem. arkiva, а хисториска је грађа обрађена и у бележничким саставцима Аугуста Шеное. У илирско доба важили су Туропољци као злогласни мађарони. Исп. о том Дневник Dragutina Rakovca и III. св. Шишићеве Hrvatske povijesti у издању Male Knjižnice Matice Hrvatske VII. (Загреб, 1913.).

8) Овај и остале патронимике научио је Ткалац употребљавати од Руса и од Срба, док је то у Хрвата непознат обичај, те се овдје, као и иначе, чини више као афектација но као потреба.

9) Лађарска терминологија види се да је ту мађарска. Не може се порећи и велик језични утјецај Мађара међу Хрватима и ваља признати, да су само Турци својим налетом и окупацијом спасли „панонску" Хрватску од мађаризације. У другу руку, међу великашима трајала је дијелом због мађарског поријекла, дијелом опет поради женидаба с Мађарицама н. пр. конверзација и кореспонденција далеко до у XVII. стољеће на мађарском језику. Великашке кћери бијаху „кишасонке" и т. д. О бродарству на ријекама у Хрватској исп. F. Hefele, Naši domaći obrti. Sisak 1896.

10) О трговини житом и сл. исп. Dr. Josip Matasović, O banovinskoj trgovini XVIII. stoljeća („Jugoslavenska Njiva", III., 1919.).

11) Има у бечком „Haus-, Hof- und Staatsarchivu" (Stats-Rat-Akten № 410.) непотписана представка, коју је 1767. израдио о приликама у Хрватској Hofkammersekretär Neuhold, па он ту описује и Туропоље.

12) Ипак Ткалац превише цијени западну Европу. Француска револуција била је револта буржоазије, но пук је све до друге револуције XIX стољећа био заостао. Треба за француске прилике сјетити се, што Русо пише у „Исповијестима" о свом путовању пјешнице из Женева у Париз.

13) Исп. *Geschichte des Krieges zwischen Oesterreich und Russland gegen die Türkei*. (Беч, 1791. 2 vol) — A. Sorel, *La question d'Orient au XVIIIe siècle*. Париз 1880. — K. Bergbohm, *Die bewaffnete Neutralität 1780—3*. Берлин 1884. — G. Nourdounghian, *Recueil d'Actes internationaux de l'empire Ottoman*. Vol. I—II. Париз 1897, 1900. — Adolf Beer, *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*. Праг 1883. — O. Criste, *Kriege unter Joseph II. nach Feldkarten und anderen authentischen Quellen*. Беч, 1904. — Др. Душан Пантелић, *Аустријски покушаји за освојење Београда 1787. и 1788. године*. („Глас Српске Краљевске Академије“ ХСVIII, 1921.)

14) У архиву Југославенске академије знаности и умјетности чува се један кајкавски пјесмарички зборник (Sig. Ia 98), па се из појединих пјесама може лијепо разабрати позивање пјесника за јозефински рат. Исп. и др. N. Andrić, *Iz ratničke književnosti hrvatske* (у Загребу, 1902.).

15) О револуционарном покрету Игњата Мартиновића (1752.—1795.) исп. *Fraknoi, Martinovics és társainak összecskuvése* (Будимпешта, 1880.) и Шишићев реферат у Виенци 1903. стр. 393. Карактеристичан је завршетак једне хрватске револуционарне пјесме тога доба (цит. др. Велимир Дежелић, Maksimilijan Vrhovac):

Овак Француз сам говори,
За то ноћ и дан се бори,
Да потере госпошчину
И утврди слобошчину.
Грофи, попи, племенити,
Да се могу скоренити,
Да број људех буде двојих
Само добрих и злочестих.

Јакобинаца је било и у Хрватској, шта више у Загребу и неколико демонстрација, тако с тзв. „дрвом слободе“ (*arbre de la liberté*). Француске слободарске идеје од главних су основа и самом илирском покрету.

16) Бан Иван гроф Ердеди (1790.—1806). Наводи се, да је у његово доба настала хрватска крилатица против мађаризаторске политике Угарске: „Краљевство краљевству не прописује закона“.

17) Исп. *Војничіћ*, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg 1899. Краљ Фрањо I. издао је 19. IV. 1795. Стефану Ткалцу, трговцу у Карловцу, племићску диплому и грб за њ и његову жену Катарину Малиан и дјечи Јосипу, Игњату, Катарици и Јосефини. На табл. 139. (стр. 191.). Бојничіћеве збирке виде се на грбу двије лађе и двије воловске главе постављене дијагонално у четири поља, амблеми дакле због којих је стари Стефан Михајловић Ткалац заслужио племство.

18) Но и у Загребу је постојала једна таква академија, послје павлинске и исусовачке: јуридикки факултет, филозо-

фија као приправа, па теолошки факултет (но потоњи је за-
праве био бискупска установа). Исп. Vj. *Klaić*, Кг. академија
znanosti u Zagrebu (1776.). *Hrvatsko Kolo*, VII. У Загребу 1912.

19) Племићске кћери имале су и у домовини одгојилишта.
Тако код клариса у Загребу. Мушки опет имали су завод св.
Јосипа (потоњи кр. племићски конвикт).

20) У сличном смислу говори В. *Nacquet*, *Abbildung und*
Beschreibung der südwest-und östlichen Wenden, Illyrer und
Slaven. Лајпциг, 1801, стр. 8.

21) На једној страни бјеше неминовне штедње и матери-
јалног пропадања, на другој лакомислености и гошћења и за-
бава и раскоши. Девиза је била: „Вино, љубав и лов“. Све
походе врше се на кочијама, које разликују у то доба као
„Calesche“, „Cabriolet“, шгајерска кола и „4 sitziger Schwimmer
mit englischem Vorderdach“. У дворце и каване уводи се били-
јар. Као омиљени музички инструменат купује се пјанофорте,
а јавља се и „Eau de Cologne veritable aux trois lis de V. N.
Zusper“ и „Osmazome-Chocolate“ (што ју је продавао у Загребу
Франц Хајмрих с фирмом „Zum schwarzen Hund“ nächst der
blutigen Brücke). Јагма је била поред карташке страсти и за
срећкама лутрије (продавао их је у Загребу Johann Baptist de
Negro, Steingasse № 97. и „Specerey-Handlung“ „Zum Elefanten“,
Lange Gasse № 229.).

22) Животопис Наполеона Бонапарте издао је Antun *Nagy*,
Ispisivanje življenja i činih Napoleona cesara Francuzah i kralja od
Italije, . . . У Загребу 1810. — О француској владавини у југо-
словенским земљама: *Marmont* (Duc de Raguse), *Memoires* III.
(Париз 1857.). — *Pisani*, *La Dalmatie de 1797 à 1815*. (Париз
1893.). — *Vorpe*, *La Croatie militaire* (1809 — 1813). Париз-Нанси
1900. — А. *Kaznačić*, *Uspomena maršala Marmonta, hercega Du-*
drovačkoga. („Leptir“, забавник за г. 1860.) — С. *Машавуљ*, *Наше*
приморје у Наполеоновим плановима (о Писанију). „Дело“ IV.
Београд 1894, стр. 504. — *dr. Prijatelj*, *Slovenščina pod Napole-*
onom (Veda, Горица 1911.). — *dr. B. Bošnjak*, *Ustava in uprava ilir-*
skih dežel 1809.—1813. (Љубљана 1910.). — *Historicus*, *Provala Hr-*
vata u francusku Dalmaciju godine 1809. (*Narodne Novine*, 1902. бр.
262.). — *Ivan Devčić*, *Maršal Marmont i Turci Krajišnici* (*Narodne No-*
vine, 1906. бр. 211.). — *dr. P. Karlić*, *Kraljski Dalmatin* (1806.
—1810.) У Задру, 1912. (О *Kraglskom Dalmatinu* исп. још
и *Narodne Novine*, 1902. бр. 248. 251. 252—255. па *Š. Urlić*, *Još*
dvije riječi o B. Benincasi, уреднику „*Kraljevskog Dalmatina*“ и
Karlić, *Je li Benincasa bio urednik „Kraljevskog Dalmatina“ u*
Nastavnom Vjesniku, Загреб 1918. књ. XXVI.) У лијепој књи-
жевности дио грађе је обрадио М. Шеноа у приповјести „*Има*
тому сто година . . .“ (*Hrvatsko Kolo*, VII, 1912. бр. 411.)

23) М. *Medaković*, *Pohod Francezah u Liku 1809. god.* (*Da-*
nica H. S. i D, 1845. Загреб 1845. стр. 122.) — *Napoleon i ustroj-*
stvo hrvatske krajine. (*Narodne Novine*, 1902. бр. 13. и 14.)

24) Карло Никола Чолић Левенсберг (* 1784 у Брињу) поријеклом Сењанин, војнички писац. 1809. судјеловао у рату као капетан генералног стожера. 1828 издаде у Бечу: *Neues Befestigungs-System, oder das Gleichgewicht zwischen Angreifer und Vertheidiger*. Умировљен је као потпуковник 1834, а 1841. постаде градским судцем у Сењу (до 1848). Чолић је у своје вријеме био предложио план за градњу ланчаног моста између Будима и Пеште; план је наишао на пажњу.

25) *Koetschet, Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha (Michael Lattas)*. Сарајево, 1885. — Врло интересантне податке изнио је недавно: Јован Ђ. Авакумовић, Разговор са Омер-пашом у Паризу 1865. године. („Раскрсница“, Београд 1924. IV. бр. 20. стр 13.)

26) Што са тиче слободних зидара у Хрватској види се, да је Ткалцу била посве непозната прошлост тог друштва, Први фрамасони појавили су се у Хрватској иза седмогодишњег рата, јер су у главном масонске идеје донијели у Хрватску војни часници, бивши заробљеници у Њемачкој. Тако је међу првим ложама позната л. у Глини „L' amitie de guerre“ с пословним језиком француским. 1772. у Вараждину „L' union parfaite“ послѣје „Libertas“, око 1773. у Загребу „Prudentia“ (ове двије потоње с пословним језиком латинским). Око 1773. у Осијеку „Vigilantia“ (zur Wachsamkeit) прво латински, па њемачки, а њемачки у Вараждину и ложа „Zu den drei Drachen“ послѣје „Zur Freundschaft“. Најоличнији поборници слободног зидарства у Хрватској били су Иван гроф Драшковић (1740.—1787) па Стефан гроф Ницки (* 1747.). Обојица су дјеловали филантропски и слободоумно. Од чланова тих ложа треба нарочито истакнути католичке свећенике: бискупа Јосипа пл. Гаљуфа (1772.—1786), па загребачког бискупа Максимилијана Врховца (1752.—1827.). Па и православних чланова било је, као: Јосиф Шакабенда, епископ у Новом Саду, Стеван Стратимировић, крушедолски архимандрит, школски надзорник Ст. Вујановски и др. — Једно вријеме успјело је грофу Ивану Драшковићу да еманципира хрватске ложе, но послѣје његове смрти (1787.) развргао се масонски рад у Хрватској све до доласка Француза, а о том раду извјештава Ткалац

27) О крајишком школству исп. *J. Martinović*, *Hrvatsko-slavonske krajiške zemaljske školske komisije i školski ravnatelji*. У Загребу 1915.

28) Овај Јосип Шпорер отац је књижевника Ђуре Матије Шпорера (1795.—1814.). О старијем Шпореру исп. *Lopašić*, *Karlovac* (У Загребу 1879). О млађем Шпореру исп. његову биографију у *Rozogi* 1863. „Одзив из прошлости“ и др. Ф. Шишић, О Шпореровим новинама, *Grada za povijest književnosti hrvatske VII*. (Загреб 1912.); др. Ф. Илешић, Ђуро Матија Шпорер (1795.—1884.) *Rad jugoslovenske akademije*, књ. 218., 1918. године.

²⁹⁾ Исп. Кукуљевића спис Glasoviti Hrvati prošlih vjekova. (У Загребу 1886.) — Е. Лашовски, Успомена на hrvatsko gostoljublje Јанка Драškoviћа (Hrvatski List, Осижек 1922. бр. 19.)

³⁰⁾ О Зденчају исп. Dnevnik Dragutina Rakovca у Narodnoj Starini I.

³¹⁾ О Французима у самом граду Карловцу обилни подаци у Лопашићевој монографији „Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice“ (У Загребу 1879.).

³²⁾ Жупник љубовачки Никола Ханжић био је сумњичен као слободни зидар. Грађанство је замрзило фрамасоне због раслушта цехова (еснафа). Изабран је 1809. и жупниковао до 1840. По дужности саставио је Memoriale Ecclesiae et Parochiae Dubovaczensis seu Suburbanae-Carolostadiensis.

³³⁾ Ткалчеву напомену да је Најгас био „знатан“ сликар ваља читати с резервом. Ни у Карловцу, као ни по осталим хрватским градовима, нијесу још истражене ни пописане профане старине и умјетнине у приватном посједу.

³⁴⁾ У споменику што га је приопћио др. В. Дежелић: „Како су Французи г. 1813. опиили из Карловца“ (Vjesnik кт. hrv. slav. dalm. zem. arhiva, XV. стр. 198. 1913.) напомиње се сукоб при обрани моста на Купи у ноћи од 17. на 18. августа између Француза и њихових присташа те карловачких грађана, који су зачули о уласку аустријских чета у Илирију. Тај догађај да је онда поспјешно и бијег француске команде и посаде. Аустријанци су ушли у Карловац 20 августа, а француска ложа разорена је 21. Јос. Шпорер, предсједник трибунала, Фрањо Герхаси и Лука Љубић запријетили су поновним доласком Француза, па су се аустријански војници за кратко на наговор аустрофила и сакрили, но онда, кад је започео већи промет аустријске војске, стабилизирао се нови режим. 2. јула 1814 давала се режиски неуспјела представа у Загребу „Die Kroaten in Zara“ а у славу прекосавске Хрватске и Француза.

Као што Аустрија није никад изручила Далмацију под банску област Хрватске послје одласка Француза (шта више ни шездесет година, за цијело вријеме послједње угарско-хрватске нагодбе 1868.—1918), тако је Аустрија оклијевала од 1813. до 1822, да реинкорпорира тзв. прекосавску територију осталој Хрватској. Кад је 1822. коначно реинкорпорирана прекосавска Хрватска под стару банску област и администрацију изиђе латински испјевана пригодница др. Јосипа Шрота, професора загребачке академије поводом доласка дворског комесара Јосифа Мајлата де Секељи (Ad calendae novembri MDCCCXXII. Croatia Trans-Savana). Аустријски режим бјеше учинио да се Хрвати сада осјећаху с Маџарима као један „панонски народ“, мада ће замало и међу њима доћи до раздора због напуштања латинског језика. Том пригодом нове анексије исказао се једним позоришним комадом и Тома Миклоушић, гласовит кајавски књижевник тога доба. Huta pri Szavi ili Lyubav za lyubav

(igrokaz narodni vu dvojem zpelyivanju pri predavanju ilirima parvoztavlyen vu Zagrebu dan 1-vi Vseszsvetschaka 1822.) има предговор као пролог у ком „Дух Хорватске земље па виле Мештрија, Трговина и Господарја“ резонују о приликама које затече тај тако славни дан, а присутан је и један варошанин и један сељак. Сав је текст тога пролога у препонизном весељу и срећи подложника, што земља има „ладаоца“ као што је Франц I., а тако и два чина „Нуте при Сави“ приказују сиромашње и задужене сељаке Мишка, Барицу и кћер млеконошу Катицу као узрујане сељаке, који се топе од милине, што је у Загреб, па онда њима у колибу дошао „Он велики Госпон“ (гроф Јосиф Мајлат) са сином, те сви сваки час „вужгано“ кличу немском цесару и хорвацком краљу „Бог живи“. Ријетко је наћи у доба „рестаурације“ сервилније пригоднице и више наивности него у овој игри, кад се збивало оно, што се морало збити.

35) Из ранијег времена забиљежени су такви обичаји у Оршићевим мемоарима. А да је дух био ласциван исп. у *Nagodnoj Starini*, I. 323 Е. Лашовски, *Paskvil o zagrebačkim gospodama*.

36) О позоришту у Карловцу исп. *Р. Лопашић*, *Karlovas*, стр. 76. и д., па онда за Ткалчево доба карловачки лист *Der Pilger*, у којем је и Ткалац писао позоришне критике. *Der Pilger* био је добро уређивани лист, имао је прегледну хронику, па актуалне трговачке и индустријске извештаје. Индустрија је у то доба била крилатица Нијемаца. Лист је био бољи него ли загребачка „Луна“.

37) Клеку се додао онда и хрватски мит о Грабанцијашу дијаку.

38) О обилажењу цара Франца I. и царице Каролине исп. др. В. Дежелић, *Iz пјемачког Zagreba*. (Загреб 1901). — Исп. и Имбро Лопашић, *Umiljenje ruка Horvackoga priк Savskoga Ferencu I. па dan 12. ga Sična*. У Карловцу 1822.

39) Смијешне испаде у употреби њемачкога говора и писма вид. у Пошурицама Јос. Евгена Томића.

40) Таква шпијунажа започела је заправо већ на Бечком Конгресу и типична је за цијело аустриско „предмартовско доба“. То је Метернихов систем. Исп. August Fournier, *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*. Wien—Leipzig 1913. — *Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz*. Mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von Karl Glossy. Беч 1913.

41) Лавал кнез Нуцент био је не само ц. кр. коморник и тајни савјетник него и римски кнез, па инспектор банске, вараждинске и карловачке крајине, а одликован с неких 10 различних одличја. Жена његова Јоана војвоткиња Риарио Сфорца била је краљичина дворска дама. Имали су шестеро дјеце 1. Алберт (морнарски заставник), 2. Гилберт, 3. Артур, 4. Беатрица, (била удата за маркиза Штроци-Сакрати), 5. Јоана (била удата за грофа Палавичина Фибиа) 6. Леонтина. Нуцент је као опћи добротвор помагао и босанске фрањевце, па му Љубомир Мартић (фра Грго) испјева „Zahvalnost pitomacah bosan-“

skih" и „Jurjevdanske svetkovine“. (Исп. Narodne Novine, 1842., и Danica Ilirska VII, 145. и VIII. 65. 1843.) Нуцент је рестаури-сао и Трсат крај Ријеке у духу XIX стољећа као тврђаву. Ве-лики његов портре у одјећи витеза златнога руна данас је у археол. хист. музеју у Загребу.

⁴²⁾ Побожне књиге и јесу највећи дио старије хрватске књижевности, а специјално било је увијек обиља молитвеника на домаћем језику за потребе писменог друштва. Већ око 1550. напомиње се „Молитва сложена по Антуну Вранчићу Аркибискупу Острогонском“, око 1639. „Молитве католичан-ске из Ђачкога (т. ј. латинскога) у Харватски језик истома-чене по О. Антуну Телитеновићу Францешкану“, пак „Путни Товаруш“ Катарине грофице Зринске, итд. итд. (Исп. о том потанко Paul Jos. Šafarik's Geschichte der illirischen und kroati-schen Literatur. Праг 1865. стр. 260. и д.)

⁴³⁾ Павлини су били црквени ред римске цркве у Хрвата веома заслужан за културу у XVII и у XVIII стољећу, док га није цар Јосиф II. укинуо. Један од најзнатнијих њихових са-мостана био је у Лепоглави; ондје су имали и филозофски и богословски факултет с правом, да промовирају докторе тих наука. Ред је постојао од 1530. (barnabitarum, clerici St. Pauli de- solati) раширен и у Истри и код Чеха. О њиховој популарно-сти у Хрвата исп. Шенонову пјесму „Фратарска опорукa“, (О школству пазлина исп. *Tkalčić*, О stanju više nastave u Hrvat-skoj prije, a osobito za Pavlinah. Rad Jugoslovenske akademije, књ. 93. 1888.)

⁴⁴⁾ Компаније су биле што и срезови. Од половине XVIII стољећа даље Војну Крајину (Границу) реорганизовали су сва-ких пар деценија. Укинута је Војна Граница 1873, дотично тек 1883.

⁴⁵⁾ *Agramer Zeitung* излазила је од 1825. до 1911. Загре-бачка војна генералкоманда била је све до године 1918. служ-бени експонент нијемштине и династичности хабсбуршке, па је надзирала у том смислу не само хрватску опозицију већ и банску владу. О двојици првих редактора Ткалац мало и прет-јерује. Франц Ксавер Стаудуар († 30. XII. 1872) био је до душе политички Аустријанац и њемачки културно оријентиран, али је имао смисла и за компромисе с Илирцима, бар касније. Росенау је био позоришни подузетник у Бечу и писац позоришних ко-мада, а послје у Загребу Стаудуаров сарадник као позоришни критичар. (Исп. VI. Lupaček, Stogodišnjica prvih zagrebačkih po-vina. Lupa, Agramer Zeitschrift, Obzor, LXVII. бр 190. Наслов о стогодишњици није оправдан, кад су већ 1789. излазиле у За-гребу новине под насловом „Kroatischer Korrespondent“.)

⁴⁶⁾ У животопису др. Анге Старчевића такођер се припо-виједа као први мотив његове мржње против Аустрије ово: видио је у мла ости човјека одсјечених руку до лаката; да-доше му их одсјећи Нијемци, што је писао народу тужбе у Беч.

47) Фрањо барон Влашић (* 1766. у Домбовару † 1840. у Загребу, сахрањен у цркви св. Катарине) Најприје је студирао право, 1784. оде у кадете, славно ратовао особито у Београду и Италији. 1824. постаде „Feldmarschall—Lieutenant“, а 1832. заповједајући генерал у Хрватској и бан, а уједно власник двију банских пуковнија, предсједник банског стола и велики жупан жупаније загребачке. Имбро Лопашевић из Карловца испјевао му је приликом банске инсталације једну пригодницу. Исте га је године цар именовало и својим комесаром у Седмоградској, те је вршио у тим крајевима аустриску политичку кротитељску дужност од 1833. до 1835. Затим је замолио, да га врате у Загреб, но проради болести даде оставку на жупанску част, те се уз велике даље почести (баронат и сл.) приближио смрти управо у напону Илирства. Његов син истога имена (1827.—1884) био је познат као организатор аустријске војске.

48) Булај је био хрватски бан од 1806. до 1831. Данашњи надбискупски двор Брезовица близу Загреба (преко Саве) био је у то доба његово имање. Дворац има капелицу с Булајевом породичном гробницом, а иначе је знаменит због фресака с приказима из Седмогодишњег Рата.

49) Будуће истраживање историје културе у Хрватској мораће се позабавити занемареном партијом библиотека и библиофилства. Нешто грађе је већ сабрано, али разбацано у појединим монографијама шире природе.

50) „Albertina“ постоји у Бечу још и данас. У загребачкој кр. свеучилишној књижници има посебна Графичка збирка (на основи Валвазорове оставштине), посве модерно уређена.

51) За колски промет између Карловца и Загреба ваља поменути из половине тридесетих година познату фирму Jakob Steiner Expeditor. К. К. Provinzial-Fahrtpost-Expedition. Дилижансе су тада замјењивале данашње жељезнице.

52) Загреб се до године 1850. дијелио у главном на три јурисдикције, на три општине. Ипак су од XVIII стољећа све три према вани и у опћем друштвеном животу сматране као један град. Од почетка XIX стољећа загребачки живот има по све њемачко обиљежје. Све се то јасно види и из назива улица тридесетих година: Obere, Untere Illicza, Langegasse, Nonnengasse, Postgasse, Wallachischegasse, Neudorf (т. ј. Нова Вес), Theatergasse, Seidenspinngasse (Прерадовићева ул.), Kapuziner-gasse, Mayerhofgasse, Am Teich (Рибњак), Petrinianergasse, Zatorianer-Strasse (unweit der Hl. Geist Kapelle), Am Bache, Unter der Mauer am Bach, Bildgasse (Кипна ул.), Harmitzen-Platz, Rothengasse, Rathausgasse, Schönbach, Hohe Gasse, Savestrasse, Blutige Brücke, Steingasse, Bachgasse, Bräuergasse, Spitalgasse (Гајева ул.), Opatovinagasse, Obstgasse, Mühlenstrasse, Berggasse, Margarethengasse, Georgigasse, Bildplatz, Fleischhackergasse.

53) О загребачкој старој катедрали исп. Иван Кукуљевића Prvostolna crkva zagrebačka (у Загребу 1856.). — Der Dom zu

Аграм. Beschrieben von Karl Weiss. Беч 1860. — И. Ткалчић, Prvostolna crkva zagrebačka. Прештампано из Obzoga. (У Загребу 1880. г.). — И. Ткалчић, Prvostolna crkva zagrebačka пекоћ і сада. (У Загребу 1885.).

⁵⁴⁾ На ово се мјесто изврсно односи „Попевка 8а“ (Архив, Југосл. Акад. Iа 98. стр. 13. и д) из старе кајкавске пјесмарице:

Бишкуп је докончал зкупа кардинали,
да попи не буду кухариц држали.
Хорвацки су попи супрот тому стали,
и вноге су мите зато обећали.
Међимски попи вси су горе стали,
супроти бискупу јако моргували.
Штриговски је писал нек се зкупа зправе,
морти при Бишкупу јошће кај оправе.
Хоћемо зебрати две сто дукат злати
и бишкупу мита хоћемо послати.
Штриговски му вели њега Бог потери
ки ми кухарице држати не жели.
Мартински зкаче, фрче си мустачи,
бишкупа заповед ву срцу га пачи.
Рајши хоћу вмрети, плсбануш не бити,
нег през кухарице в трпљењу живети.
Ђурђевечки мали јако Бога моли,
да га Бог невоље ове ослободи.
Туренски говори з хрљавум брадицум:
Браг вземи бишкупа ш неговум правицум.
Штриговски се смије да га пот полеје,
ар през кухарице навчен живет неје.
Неделски се шеће, смеат му се неће,
бишкупа заповед ву срцу га пече.
Михаљевски чрни, он се јако срдн,
на бишкупа за овед вели да се зпрди.
Белички гиздави ходи какти пави,
за бишкупа заповед он никај не мари.
Кои жене љуби, то су божји дари,
то зна з-мед нас vsаки ки згов на фари.
Ал тужна заповед која је през броја,
од узтит те немрем, драга Јела моја.
Прелочки хрђави рођен је мед Влахи,
али од младости зрасел је мед женами.
Копривнички је Рани, вели да су цигани
бишкуп з-кардинали ки су то докончали.
Бог не заоведа, бишкуп преповеда,
да он сам женами гузто к-стољу седа.
Леградски се хвали, да се он ву шали
в женску постелу гузто крат завали.
Вараждински срдити, има нос завити,
почне капеланом овак говорити:

Кухарицу нашу морам одправити
 које ја дан и ноћ нећу позабити.
 Капелани чју толнач да одхаја,
 вси мило тугују, кухариц жалују.
 Кам су гибанице, прхке погачице,
 ке смо ми имали од наше кухарице.
 Када је плебануш одишел в горице,
 онда смо ми пили вино в пивнице.
 Тужна наша срећа ка нас је обзтрла
 да хорвацке попе овак је потрла.
 Бистрички дебели он никај не вели,
 ар кухарице држати не жели.
 Бужјаковечки стари држи се да је прави,
 зкупа з-капелани з-кухарицум су зпали.

⁵⁵⁾ Максимилијан Врховац (23. X. 1752. у Карловцу — 15. XII. 1827. у Загребу) био је син граничарског хусарског капетана Јосипа Алексија В. и Антоније Зника (потомкиње знамените хрватске породице). Максимилијан В. био је најприје војник, но онда оде у богослове. Студирао је у Болоњи (у хрватском колегију); тамо је и промовисан за доктора теологије. За свећеника заређен је 1776. па онда је прошао неколико степена свећеничке хиерархије. 1784. постаде ректор загребачког сјеменишта и каноник, а 1786. ректор (т. ј. декан!) богословског факултета у Пешти. Те исте године западе га и загребачка бискупија. Његов рад као загребачког бискупа (а изразитог либералца) врло је многострук: основао је орфанатрофиј, повећао је каптолску библиотеку, прекупио једну штампарију, но у том послу просвјетивања сукобио се са својим каптолом. Основао је и парк Максимира крај Загреба. Г. 1809. постао је намјесник банске части, а у том својству увијек је био досљедан хрватски патриот. Нарочито се старао за препород народне књижевности и право народног језика. (Исп. „Vjesnik kr. zem. arkiva“ XIII, 177. и др. те 10. св. „Народне Старине“).

⁵⁶⁾ Александар Алаговић (1760.—1837.) из Њитре а поријеклом из Славоније, од 1830. бискуп загребачки. Поред података, које о њему наводи Ткалац из фамилијарног живота спомена је вриједна његова филантропија: 1834. основао је у Пожеги орфанатрофиј с дотацијом од 60.000 форинти, а затим и у Загребу сиротиште. Алаговић је заслужан и као меценат музике у Загребу. (Исп. —ћ, *Iz života biskupa Alagovića. Narodne Novine*, 1906., бр. 115.).

⁵⁷⁾ Очувана је до недавно у првобитном стању.

⁵⁸⁾ Лист (1811.—1886.) гласовити свјетски музичар долажаше четрдесетих година и лично у Загреб, те је у мађаронској касини приређивао концерте.

⁵⁹⁾ Слично попут тих каптолских чланова у доба Алаговића, било је и 1906., кад су срушили Бакачеву кулу испред цркве. Не само да је осамдесетих година иза потреса и страдања старе катедрале учињен гријех Болеовом „рестаурацијом“,

него је 1906. дошло до коначне „консеквенције“. (Исп. о том полемике у *Obzori* 1906. па 4. св. *Narodne Starine* (II, 1923.) чланак Ђ Сабоа, *Zagreb nekada i Zagreb sada*.

60) Загреб је још од XVIII стољећа имао значајне засеоке, виле, омање паркове, како то показују преостаци у Франкапанској и Влашкој Улици, па карактеристична једна барокна ограда на Каптолу. Стари Максимиер (Јурјавес по бискупу Јурју Хаулику!) приказао је сликар И. Цаше педесетих година у литографијама.

61) Још је увијек за повијест хрватске Војне Границе капитално дјело: *Vaniček, Spezialgeschichte der Militärgrenze*, 4 св. (1875.), премда су га н. пр. Лопашићеве монографије, а нарочито његови *Sromenici hrvatske krajine* (I. – III. 1884, 1885., 1889) знатно претекле, уз публикације Девчића, Илића, Мартиновића и др.

62) Ноћни сигнал звао се по турски и „машала“. Исп. Релковић (Акад. изд. стр. 96. стих 1012.).

63) Слично као Венеција имала је и Хабсбуршка Монархија уређењу пограничну санитарну службу према Турској, и због куге веома строго су подржаване карантене на свима важнијим прелазима.

64) У Босни су тридесетих година XIX. стољећа на дневном реду борбе против рефорама централне отоманске управе. В. Др. Драг. М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији против рефорама Махмуда II*. (Београд 1913.) — Фра Грго Мартић, *Zarascenja*. — Нарочито је 1835. у поменутим аустриско-турским пограничним сукобима гласовит сукоб код Кладуше и Подзвизда 9. VII. 1845.

65) У недостатку хрватске библиографије не зна се данас за количину оваквих „ситнарија“ књижевне производње старијег доба. Број је иначе обилан и садржина ће будућим истраживањима испунити премноге празнине историје. Пригодничарске „поезије“ и некролога на латинском и народном језику има у велике од XVIII. до половине XIX. стољећа, јер је та појава долазила од облигатног бонтона и пијетета клијената према патронима, ђака према учитељима, нижих према достојницима, а особито за инсталације.

66) Исп. Цувај, *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije I*. 1910.

67) 23. октобра 1847. закључио је хрватски сабор, да се народни језик прогласи службеним за троједну краљевину Далмацију, Хрватску и Славонију.

68) Исп. цит. Клаићеву расправу у биљешци 18.

69) Године 1849. реорганизовао је граф Тун сав стари школски систем у Хабсбуршкој Монархији.

70) Исп. Др. Б. Дрекслер, *Djakovanje Ante Starčevića* (*Hrvatsko Kolo*, VII, Загреб 1912).

71) Карло X. (1824.—1830.) „захвалио“ се поводом јулског преврата у корист свога нећака грофа Шамбора, који је као претендент носио наслов Ханри V.

72) Исп. Вј. Клаић, *Knjižarstvo u Hrvata* (Загреб 1922.). Наводи Ткалчеви допуњују тај хисториски преглед о хрватском књи- жарству. — Што се тиче Хиршфелдове књи- жаре има у *Intelligenzblattu zur Agramer Zeitung* (1836, бр. 15). „Оглас. Здола подписани достојним начином обзнањује, да је полаг подељене себи, од сл. поглаварства слободнога и кр. гл. вароша Загребa правце у овом варошу отворио сасвим ново књига, умјетних стварих и музикалов тржтво... Милан Хиршфелд... у Дугој ул. бр. 264“.

73) О тој цензури исп. *Katalog der Bibliothek des Börsenvereins deutscher Buchhändler*. 1902. стр. 503, 1146. — Издавачи књига у ово су доба страдавали још и од несолидне међусобне конкуренције прештампавања, исто као и писци због неаутори- зованих превода. Прештампавање туђих издања ишло је још из XVIII стољећа. (Исп. за XVIII. столеће сатиру Данијела Ходовице- кога *Werke der Finsternis, oder Beytrag zur Geschichte des Buchhandels in Deutschland. Allegorisch vorgestellt zum besten, auch zur Warnung aller ehrliebenden Buchhaendler*). О „нелегитимним“ издањима исп. стр. 142. у првој књизи.

74) У оно доба код куће се код нас слабо што знало и за домаће „манихеје“, за пауликијане — богомиле — патарене и наш народни удео код претеча реформације. Ткалац ево не спо- миње ни протестантску епоху Хрвата и Словенаца.

75) О старом ђачком животу исп. Ваљавчева запамћења.

76) Ткалац је касније био експерт бискупа Штросмајера, кад је у Италији куповао слике за своју галерију. Исп. чланак Кршњавога у „*Hrvatskom Kolu*“ I, 223.

77) О Крижанићу исп. студију В. Јагића, *Zivot i rad Jurja Križanića*. У Загребу 1917.

78) О покретима и националном препороду Словена у то доба исп. Др. Милан Прелог, *Slavenska genesansa. 1780.—1848*. Загреб 1924.

79) Хрвати су још 1712., прије Маџара, предали своју „прагматичку санкцију“, у којој признавају за своје будуће кра- љеве и потомке женске лозе хабсбуршке, који буду владали у нашљедним земљама. Исп. Вј. Клаић, *Hrvatska pragmatička sank- cija*. (Rad, књ. 206, 1915).

80) О најновијој историји Хрвата испореди прегледе: Т. Смичиклас, *Povjest Hrvatska II*. (1879.), др. Р. Хорват, *Најновије doba hrvatske povijesti*, Загреб 1906. и др. Фердо Шишић, *Hrvatska povijest. III*. У Загребу 1913.

81) У предговору ових мемоара Ткалац је исправио своју хипотезу о писцу списка „*Sollen wir Magyaren werden?*“ (1833.) и навео А. пл. Вакановића као писца. Према садашњем стању науке стоји, да је то ипак био Колар, а Вакановић само издавач.

82) „*Pervo naimre jest, da uvijek pamtimo, da Kraljevine naše niesu osvojene, u pridobljene, nego da mi dobrovolno pristali jesmo*

od parvine još Ungarskim Zákonu stim savezom, dase povelje, y Uredbe naše sobske obderxe, indi da mi uvjetováne Kraljevine jesmo, koje u Obstinskom dobru s Madjári, kao zbratjum-vijechánja nasa derxati, osim toga pako Zákon nas sobski braniti moramo: Izlazi odotle, da mi na Ungarskoj Dieti od nasih zákona sobskih nista pustati nesmiemo, nit oni nje u viechánja uvesti nemogu, indi da y svaku priliku suxainstva odklonimo.

Drugo jest, da tverdo vjerujemo, da imademo protiva svakomu preotetju mloxtva Ungarskoga Obrambu, jere pravoljubni Gospodin, y krieposni Kralj nas obstinski pravednim potribam nasem svigdar u tome ugodio bude; Cheste, sviete, y zákonske njegove riechi potvrda jesu njegovog zakonoljuba y viere. — On xeli bogostovno y umjetno vladati, y svima podloxnima priasne Krivde popraviti. — (Disertatia iliti Razgovor. Darovan Gosposi Poklisárom Zakonjskim y buduchjem Zakonotvorzem Kraljevinah nasih za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem derxan po jednom starom Domorodzu Kraljevinah ovih. U Karlovzu, Pritiskano slovima Joanna Nep. Prettnera 1832. s. 8—9). Јанко гроф Драшковић под Лаудоном судјеловао је у опсади Београда 1789. Исп. о њему Кукуљевић, Glasoviti Hrvati (Загреб) и животопис у спомен књизи Matica Hrvatska od g. 1842. do g. 1892. Написали Т. Смичиклас и Фр. Марковић. (Загреб, 1892.) Свој дневник писао је Д. ћирилицом. Исп. и Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputierten der Königreiche Kroaten und Slavonien. Ein Beitrag zur Würdigung des politischen Lebens im ungarischen Staatenvereine, von einem Alt-Kroaten. Aus dem Illyrischen übersetzt. Leipzig (bei A. G. Liebeskind. 1834).

83) „Нимбус Гајев“ доиста се био распршио, али се дигао након смрти и по удаљености од времена, када је дјеловао. Били ма чији и ма какви мотиви, његов значај овакав или онакав, данас је за име личности Гајеве везана једна позитивна не само књижевна, него и културно-политичка епоха Хрвата и осталих јужних Словена. (Исп. др. Ђ. Шурмин, Hrvatski prerogod (2 св.) У Загребу 1903. и 1904. др. М. Мурко, Роџетек Гајевих „Novin“ in „Danice“ (Spomen-cvиеće... издање Матице Хрватске, 1900.); др. Ђ. Шурмин, Роџетак Гајевих novina (Загреб 1905.); Исти, Кнез Милош у Загребу 1848. (Загреб 1922.). — О илирству у Карловцу исп. у Danici Ilirskoj (1841., стр. 29.) напосе „Сабор карловачке илирске читаонице“.

84) Славофилство, као увијек, бијаше и тада у незгоди већ и због руског насиља над Пољацима. Него Илирци се нијесу разишли у двије групе само због начина интерпретације књижевности, већ је било разлика и у смислу политичком (н. пр. Вукотиновићев „кroatизам“!).

85) Ту је код Ткалца врло оскудно познавање кајкавске књижевности. Исп. Б. Водник, Povijest hrvatske književnosti I. Загреб, 1913., стр. 267., 372. а о календарима: Владоје Дукат, Iz povijesti hrvatskoga kalendara (Narodna Starina 1923., II, 15. и д.).

⁸⁶⁾ Ф. Ж. Кухач, *Ilirski glazbenici*. (У Загребу 1893.) и *Vatroslav Lisinski i njegovo doba*. (У Загребу 1887). А. Kassowitz-Cvijić, *Vatroslav Lisinski u kolu Ilira*.

⁸⁷⁾ Јанко гроф Драшковић (* 20. X. 1770. у Загребу) учио је прве школе у Загребу, а филозофију и право у Бечу. Постаје дворски коморник, а као мајор оставља војску, но 1809. судјеловао је ипак као хрватски пуковник. Потом се запутио у Париз и ту проборавао дуље времена, пријатељујући с Дубровчанином кнезом Соркочевећем и са Савом Текелијом. 1832. предлаже да народно васпитање буде и на народном језику, те пише прву хрватску броширу „Disertatia“ хрватским посланицима за заједнички угарско-хрватски сабор с пет тачака народног програма. Сам је судјеловао на сабору од 1833. до 1836. Пјевао је неке пјесме, важне, што су на хрватском језику, но важнија му је брошира *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter* (1838.). Судјелује код оснивања „Читаонице Илирске“, „Матице Хрватске“ и „Народног Дома“, а као вођа народне политике ради све до 1848. Умро је у Радгони 14. IX. 1856.

⁸⁸⁾ Јурај гроф Оршић Славетићки, изузетак међу хрватским племством, што се тиче народне политичке и културне оријентације. Пристао је уз Илире и народну странку. Био је и мајор народног хусарског бандерија, па онда првак и покровитељ загребачке Стрељане. (Исп. „*Pleme grofovaŭ Oršićaŭ*“ од Ивана Кукуљевића Сакцинскога. *Almanah „Iskra“*. У Загребу 1846).

⁸⁹⁾ Др. Димитрије Деметер (1811.—1872.), по роду Грк из Македоније, асимилирао се у илирском покрету Хрватима, те се истакао као првак тадашњих драматских настојања у Загребу. Најпознатија му је трагедија „Теута“, повијест илирске краљице (према Полибију), а писана је тенденциозно, југословенски. За Лисинског написао је Деметер либрето опери „Порин“ (пјевала се први пут 1897. о педесетогодишњици проглашења службеног народног језика).

⁹⁰⁾ Као прилог историји илиризма исп. и „Дневник Драгутина Раковца“ (приопћили Е. Лашовски и др. В. Дежелић ст. у I. књизи *Nagodne Starine*, 1922).

⁹¹⁾ Утјешеновић је м. о. написао и изврсно дјело *Die Hauskomunion bei den Südslawen* (Беч 1851.).

⁹²⁾ Права Хрватске прама Угарској сабрао је И. Кукуљевић Сакцински у књизи *Jura Regni Croatiae Dalmatiae, Slavoniae* (6 свезака). Кукуљевић је први у хрватском сабору проговорио народним језиком 2. маја 1843. Исп. и Б. Шулек, *Naše pravice* (Загреб 1868.).

⁹³⁾ Текст закона (с ревизијама и гласовитом „ријечком крпицом“) издао је др. Иван Бојничкић.

⁹⁴⁾ Др. Мирко Лентулај (породица поријеклом из Словачке) (1779.—1859.), правник, 1845. жупан вараждински, хрватски аутономиста и народњак, 1848. отвара сабор, а послѣје постаје „бан-

ске части намјесник“, 1850 бачен у мировину, јер се 1849. самом Јелачићу опро, да објави аустриски устав од 4. III. 1849. 4. VIII. 1849. одлучило је банско вијеће нека се поручи бану: „...како прогласиће закона, а камо ли устава, не спада у његово подручје, јер у уставној Хрватској ваља од старине само онај закон, који се на сабору нашем прогласи. А данашњи наш устав нити смо сами заиграли, нити нам га је тко узео. Нека дакле свиетли бан сазове сабор троједне краљевине, да овај учини потребите наредбе“. Исп. Антун Цувај, О 60-godišnjici smrti Mirka Lentulaja, čovjeka staroga hrvatskoga kova. (Jutarnji List, од 6. VII., 1924.). у Бечу 13. X. 1859.

⁹⁵⁾ У Хрвата било је занимања за личност Петра Великога (пр. Томиковићево дјело). Исп. и спис д-ра Б. Цвјетковића, Dubrovnik i Petar Veliki (Посебни отисак из „Булићева Зборника“).

⁹⁶⁾ Ову крилатицу није изрекао бан Тома Бакач Ердеди него, како кажу, Иван гроф Ердеди у вријеме Леополда II.

⁹⁷⁾ Р. *Лопашкић*, Hrvatski shvabi I. Загреб 1894.

⁹⁸⁾ Илирци су основали 1846. Прву Хрватску Штедионицу.

⁹⁹⁾ О ранјој индустрији и трговини исп. поменути чланак др. Јосипа Матасовића.

¹⁰⁰⁾ Шта су уопће радили Мађари у Хрватској на жељезницама и са жељезницама види у књизи Горничичевој (псеуд. Брдовачки) Prometna politika .. (Изд. Матице Хрватске 1907.). Године 1908. и д. кад је са стране делегације хрватског сабора у заједничком угарско-хрватском сабору у Будимпешти поведена опструкција против Кошутове „жељезничарске прагматике“, прогласили су Мађари „кр. уг. држ. жељезнице“ у Хрватској „*привашним* подузећем Мађарске Државе у Хрватској“.

¹⁰¹⁾ Дневник Драгутина Раковца доноси под датумом 24. X. 1843.: „Данас сам се разговарао с капетаном Клинг о еманципацији Жидовах у Угарској. Мађари, каже, који су у циркуларној седници Жидове еманципирали, мисле по том добити привержениках за Мађарштину, ну вёрло се варају, јербо Жидови, чим буду имали слободу, сетит ће се народности своје. При тој прилици приметне се говор и о садашњој народности Жидовах. Ја му кажем да је то вёрло чудновато, како су они свагда готово задёржали народност нёмачку, да је то знак претежности нёмачке културе“. — Заправо су се они задржавали у сфери њемштине међу Словенима због тога, да би представљали међу инородном масом неки, тобоже, виши степен културе. Но већ самим Илирцима бијаше то зазорно, па су приговарали. У Хрватској није дошло до жидовске еманципације све до 1848. (а у Војној Граници до развојачења био им је боравак забрањен дуље од 24 сата).

За ово 70—80 година од времена Ткалчевих навода Жидови су се у Хрватској ослободили подређеног положаја и постали примјетна мањина у Хрватској, држећи главни дио трговине, нов-

чарства и јавне штампе, па и умјетничких подвзећа у својим рукама. У цивилној Хрватској задњих стољећа били су необично толерирани. 1827. су у Вараждину имали своју школу са 30 дјеце. Интересантно је, како је и Илирцима било зазорно њихово про-пагоање њемачког језика, што су Жидови радили зато, да се њемачким језиком одвоје и заштите од евентуалне ма и мале асимилације. 1846. пребацује им се, да игноришу словенство. „Али нека нам опросте ова г., ако опазујемо, да ће све бадава бити, да ће трудови њихови без сваког плода бити, докле год небуду гледали, да се са народом у којег средини живу и благодати његовог устава уживају, стопе т. ј. његов језик, обичаје итд. речју народност његову обљубе“. („Novine...“ 1846. бр. 92. с. 38.).

¹⁰²⁾ Живот у Војној Граници на селу и у вароши социјално-хисториски описује Др. Јосип Матасовић, Компанија каретана Relkovića (Загреб 1923.). Исти, Stari Vinkovci. Локална хисториска монографија.

¹⁰³⁾ О школству вид. *Маршиновић* (цит. биљ. 27.); и Povjesne crtice o školstvu brodske rukovniје i brodskog okruжja (Загреб, 1912.).

¹⁰⁴⁾ О Плитвицама и Кореници постоји стари путопис Каролине Пихлер.

¹⁰⁵⁾ Доба Омер-паше оцртано је у списима Ивана Фране Јукића, па у народним пјесмама, што их је издао са фра Гргом Мартићем. Исп. и др. М. Прелог, Povijest Bosne (u doba osmanlijske vlade), II. дио (1739.—1878) Сарајево. И Марушић и Шкарица, *Život i rad Ivana Franе Јukića* Сарајево, 1908. Мехмед бег Бишћевић избавио је главу за Омер пашине пацификације, те је ишао само у прогонство.

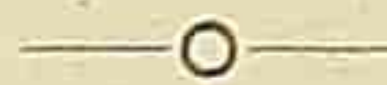
¹⁰⁶⁾ Максо Прица дјеловао је касније као политичар у хрватском сабору. Већ 1849. ступио је у политички додир с Јелачићем.

¹⁰⁷⁾ О Стеф. Мојжесу исп. др. Ђ. Шурмин, *Hrvatski preporod I. II.* Загреб 1903. 1904., па напосе: Платонъ Кулаковскій, Илиризъм. Варшава 1894.

¹⁰⁸⁾ М. Веснић биљежи да је Ткалац као осамдесетогодишњи старац био заљубљен. „Годишњица“, XXXIII, 1914., стр. 23.

¹⁰⁹⁾ На рачун фратора има више сатира. Ср. и једну дужу пјесму у кајкавској пјесмарици Југословенске Академије, Iа 98. бр. 20. н. пр.

РЕГИСТАР.

А

Абдул-Мецид I. 29.
Agrarzeitung I. 69, 174,
II. 14, 88.
Ајборн I. 152.
Академија вид. школе.
Аксасов С. М. I. 5.
Алаговић бискуп I. 95.
Албертина, збирка I. 83.
Албижуанци I. 154.
Алварез I. 127.
Allgemeine Zeitung, I. 69, 191,
II. 31.
Апоњи гроф Ђ. I. 197.
Aporhtegmata, II. 88.
Атила (одјећа) I. 13.
Аудитори II. 28.
Аустралија II. 69.
Аустрија I. 141.

Б

Бах, министар II. 103.
Бакрорез I. 160.
Балда Грегор I. 158.
Бакат I. 9.
Банат I. 9.
Банко цедуље I. 37.
Банкрот бечки I. 21, 34, 46.
Бањи Михаљ I. 132. II. 76.
Барош, министар II. 7.
Басклер Јаков I. 58.
Батине II. 28.
Баумгартнер, министар II.
97.
Баур, теолог I. 152.

Бекер К., историк I. 152.
Бела IV. (III.) I. 8.
Березина I. 29.
Бертус Адам I. 80.
Бетлен, капетан I. 62.
Библија I. 152.
Библиографија II. 107.
Библиотека I. 77.
Бишкун I. 117.
Бимбаша I. 105.
Бихаћ II. 42.
Бисмарк I. 36.
Бишћевић Мехмедбег II. 43.
Блакас д'Ол, војвода I. 135.
Бона I. 53.
Бородино I. 28.
Босије I. 150.
Босиљево I. 53.
Босна I. 9, 15, 100, 105. II. 39, 51.
Бочкај II. 57.
Братија самостанска I. 132.
Брезовица I. 74.
Бродорота, министар II. 67.
Брук, барон II. 98.
Буквар српски II. 53.
Буна сељачка II. 9.
Буњевац Јосип II. 97.
Бурбон, династија I. 137.

В

Вакановић А. I. 6.
Валдензи I. 154.
Валдштетен барон, генерал
I. 137.
Валенштајн I. 3.

Варле I. 23.
 Варлин I. 22, 24.
 Ватикан II. 114.
 Вебер Е. В. I. 149.
 Védegylett, II 5.
 Велеиздаја I. 51.
 Велика школа II. 105.
 Вербечи Стефан II. 28.
 Виндишгрец II. 91.
 Виногради I. 39.
 Влада банска II. 97.
 Влашић барон I. 74, 75, 183.
 Водостаје I. 39, 47, 84.
 Возари II. 24.
 Волтер I. 150.
 Враницани Никола II. 105.
 Врховац, бискуп I. 95.
 Вукасовић барон II. 6.
 Вукомановић Алекса II. 85.
 Вук Стефановић Караџић II.
 83.

Г

Гај Људевит I. 178.
 Гајбел, књижар I. 156.
 Галиција II. 4.
 Гаус I. 149.
 Гвичоли II. 87.
 Генералкоманда II. 43.
 Генц, државник I. 70.
 Гете II. 71.
 Гибон I. 154.
 Гимназија, Карловац I. 143.
 Глаголица II. 41.
 Глад I. 47.
 Глазба I. 164.
 Гласовање I. 195.
 Горњаци, кметови I. 121.
 Горчаков II. 110.
 Господа босанска II. 50.
 Господарско Друштво I. 190.
 Господин земаљски I. 11.
 Гостољубље I. 44.
 Градови слободни I. 198.
 Граница II. 26.
 Грац Штајерски I. 20.
 Грим Јаков II. 84.
 Гробник I. 3. 8.

Д

Далмација II. 38.
 Даница Илирска I. 187.

Двобоји I. 33
 Двор бечки I. 194.
 Деметар Димитрије I. 189.
 П. 106.
 Деморализација II. 24. 30.
 Деркос Јанко I. 57.
 Диплома племићска I. 18.
 Дисертација докторска II. 90.
 Дисциплина школска I. 158.
 Дубровник I. 185.
 Доцентура II. 90.
 Дошаптавање I. 50.
 Дракслер II. 79
 Драшковић Јанко гроф I. 31.
 188. II. 30.
 Драшковић Јурај гроф I. 76.
 Друштво Србске Словености
 II. 104.

Е

Електрика I. 141.
 „Енглеске госпођице” I. 116.
 Ендлихер С. I. 4.
 Ердеди гр. Иван I. 16. 17.
 Ердеди Т. гроф, I. 198.
 Ердељ I. 35.
 Еснафи вид. цехови
 Етнографија I. 173.

Ж

Жељезница I. 149. II. 6.
 Жене Посавке II. 24.
 Жером Наполеон I. 43.
 Жумберак II. 39.
 Жупаније I. 195.
 Жупа туропољска I. 8.
 Жидови II. 21.

З

Забаве I. 44, 45. II. 29.
 Завјет I. 74.
 Загреб I. 91. II. 41.
 Зајц А., гвардијан I. 134.
 Занати II. 22.
 Захорски Мина I. 65, 67.
 Зденчај Никола I. 31, 195.
 Звијезда ракијска I. 79.
 Зеленаштво I. 46.

И

Иван VIII. папа II. 41.
 Игре дјечје I. 59.

Идеја мађарска I. 183.
 Излети I. 133.
 Илирија, краљевство I. 41.
 Илирци I. 181., 184., 194. II.
 7.
 Искра, алманах I. 191.
 Историја универсална I. 151.
 Италија I. 68., 70.

J

Јаска II. 11.
 Језик мађарски I. 132
 Јелачићи I. 9.
 Језуити I. 127.
 Јелачић Карло II. 17.
 Јело турско II. 48.
 Јероним св. II. 41.
 Јовановић владика II. 36.
 Јосиф II. I. 14, 16, 17, 62, 175.
 II. 28.
 Јосиповић Дан. пл. I. 197.
 Јохан, ерцхерцог I. 50.
 Југословенство I. 184.
 Jus gladii, II. 3.

Ђ

Ђак „ретор“ II. 60.
 Ђулај гроф I. 74.
 Ђур I. 25.
 Ђурковић барон I. 42.

К

Кавана I. 157.
 Кажњеници политички I. 70.
 Казалиште I. 45. 189.
 Казне за дјецу I. 88.
 Календари I. 177.
 Калноки Адам гроф I. 35.
 Калноки Јанош гроф I. 35.
 Калноки грофица I. 114.
 Калноки грофица Нарциса
 I. 35.
 Калпак I. 14.
 Камате I. 46.
 Каменско, манастир I. 62.
 Каноненкрајц I. 28
 Каптол II. 5.
 Капер II. 105.
 Карињан, принц II. 45.

Карловац I. 9.
 Карло III (VI.) II. 3.
 Катедрала загребачка I. 92, 98.
 Кацин Еуген, патер I. 131
 Каштељ I. 53.
 Кватерник II. 110.
 Кеглевићи I. 9.
 Кладуша I. 107.
 Клеменс, наджупник I. 64.
 Кметови II. 16.
 Кнез Михајло II. 108.
 Кнер, пуковник II. 30.
 Књиге школске I. 127. 132.
 Књижаре I. 138, 140. II. 88.
 Књижевност словенска I. 170.
 Колар Јан I. 6, 176, 178, 180.
 Коловрат гроф I. 180.
 Комора трговачко - обртнич-
 ка II. 97.
 Конверзација турска II. 47.
 Контадес маркиз I. 37.
 Копитар I. 4, 174. II. 82.
 Кордун I. 100.
 Кореница II. 32.
 Костић Анастас I. 31.
 Кошут I. 6, 174, 183, 194. II. 4,
 5, 110.
 Крабуље I. 14.
 Краварско I. 9.
 Крајина Војна I. 25 II. 26.
 30, 31.
 Краљевић владика II. 38.
 Крањац I. 43.
 Крашић село II. 8.
 Кријомчари II. 25.
 Кробат Б., патер I. 131.
 Круг, професор II. 59.
 Кршњави Исо II. 109.
 Ксенофон II. 58.
 Култура XVIII. стољећа II. 58.
 Кунић Јосо II. 105.
 Curia nobilis I. 47.
 Куфштајн I. 197.
 Кухиња II. 19.
 Кућни намјештај II. 18.

Л

Лав XIII. папа II. 42.
 Ласиња I. 76.
 Латас Миле вид. Омер паша

Латинштина I. 128, 190.
 Легија Часте I. 28.
 Ленбах, сликар I. 36.
 Лентулај I. 195.
 Леополд II. I. 16.
 Ливадић Фердо I. 187.
 Лијечник кућни I. 74.
 Липа II. 9.
 Лисински Ватрослав I. 187.
 Лист, глазбеник I. 96.
 Лист, нац. економ II. 5.
 Ловић I. 53.
 Ложа масонска I. 30.
 Луј XVIII. I. 136.
 Луј Филип I. 137.
 Луле I. 37.

М

Магистрат карловачки II. 61.
 Мажуранић Иван I. 191. II. 91, 105.
 Мађарони I. 188, II. 7.
 Максимиер, перивој I. 99.
 Малијан Катарина I. 14.
 Мамузе I. 14.
 Маретези II. 69.
 Марија Терезија I. 31, 127. II. 3, 26.
 Маркез Јанко I. 126, 129. II. 64.
 Мармон, маршал I. 27.
 Мартиновић, јакобинац I. 30.
 Матица Илирска I. 189.
 Махмуд II. I. 29.
 Машкаре I. 60.
 Мејашевић Јанко II. 15.
 Ментен I. 13.
 Метерних, канцелар I. 180.
 Метода школска I. 132.
 Миклоушић I. 186. II. 84.
 Мојзеш, професор и цензор II. 59.
 Молитвеник I. 60.
 Монгош I. 8.
 „Море мађарско“ II. 6.
 Морзе I. 149.
 Морлаци I. 3.
 Мудровчић, капетан I. 28.
 Musik Verein I. 190.
 Мула, бихачки II. 49, 54.
 Мункач I. 76.

Муслимани босански II. 55.
 Мушицки Лукијан II. 35.

Н

Набијач др. мед., I. 123.
 Најгас, сликар I. 39.
 Намјештај турски II. 48.
 Наполеон I. 184. II. 26.
 Наполеон III. II. 110.
 Напредак, алманах II. 102.
 Народне Новине I. 180.
 Нацијонализам мађарски I. 176.
 Ненадовић Љубомир II. II. 89.
 Неселроде гроф I. 182.
 Николић Никола II. 97.
 Новаковића Гора I. 39. II. 14.
 Новаковић Иве II. 10.
 Новине I. 157, 179.
 Новинство I. 69.
 Ношња II. 19.
 Ношња хабита I. 74.
 Нуцент гроф I. 53, 120, 197.

О

Обрадовић I. 186.
 Одијело дјечака I. 89.
 Обзор II. 115.
 Oesterreichischer Beobachter, I. 96.
 Ожеговић бискуп II. 41.
 Омер паша Латас I. 29. II. 53.
 Опера у Карловцу I. 166.
 Орао аустриски I. 42.
 Орао француски I. 42.
 Орешковић прото II. 38.
 Оршић Јурица гроф I. 188.
 Османлије II. 50.
 Ost und West, збирка II. 93.
 Отмица кметова I. 11.
 Оточац II. 37.
 Официри II. 30.

П

Павлини I. 62.
 Пандури I. 3.
 Панславизам I. 171.
 Парнице II. 61.
 Патент царски I. 21.
 Паур II. 27.
 Пашалић Фра Филип II. 47.

Пединтер I. 90.
 Pesti Hírlap, II. 5.
 Петар Велики II. 82.
 Петефи, пјесник I. 133.
 Пешта I. 156.
 Пијо VII. папа I. 53.
 Pilger, Der II. 76.
 Племићи туропољски I. 8.
 Племяство I. 19, 188, 193.
 Плитвичка језера II. 32, 42.
 Пљешивица II. 42.
 Погледих I. 9, 12.
 Погодин I. 182.
 Пожун I. 116.
 Позориште II. 20, 75.
 Покућарци II. 21.
 Полиција бечка I. 23.
 Пољска I. 68.
 Поповић Анастас II. 100.
 Правице хрватске I. 174, 193.
 Пребендари I. 91.
 Претнер Ј., књијар I. 139.
 Пригоднице I. 124.
 Прица Максо II. 32, 59, 105.
 Пробус, римски цар I. 33.
 Провинцијал II. 28.
 Просичени камен II. 53.
 Провисориј I. 41.
 Псовке II. 24.
 Пукшец Мирска, Ема, пјева-
 чица II. 69.
 Пукшец—Мурски II. 67.
 Путовање I. 90.
 Пуш II. 79.

Р

Радецки гроф I. 50.
 Разбојници I. 79.
 Раја II. 51, 109.
 Рајмон II. 113.
 Ракоци II. 57.
 Ранке I. 4, 152, II. 32, 84.
 Рат аустро-турски 1788. I. 14.
 Рат аустриско-турски 1788.
 I. 14.
 Ратарство II. 21.
 Раумер Ф. I. 4.
 Раци I. 3.
 Револуција Француска I. 15.
 Рембрант I. 83.

Ремс II. 82.
 Рестаурација жупаниска I.
 195.
 Риарио—Сфорца I. 53.
 Ризванбеговић Али паша II.
 54.
 Ризница каптола загребачког
 I. 92.
 Робови I. 12.
 Робертсон метода I. 54.
 Ромања I. 67.
 Росенау I. 69.
 Рохан кнез Камило II. 16.
 Руге Арнод I. 156.
 Русија I. 68, 183. II. 37.

С

Сабор I. 18, 198. II. 7.
 Сабља повлакуша I. 14.
 Сандић Александар II. 109.
 Санкција прагматичка I. 175.
 Свећеници I. 91, 94.
 Свештеници православ. II. 40.
 Свеучилишта II. 63.
 Свила II. 29.
 Сељаци I. 26. II. 9, 21.
 Сен Фирмен музичар I. 160. II.
 79.
 Сервилност I. 50.
 Сечењи Стефан гроф I. 175.
 183. II. 5.
 Сисак I. 9.
 Скеларина I. 84.
 Slavenski Jug, новине II. 92.
 Слатина Рогаташка I. 24.
 Словенство II. 94.
 Словенци I. 131, 145.
 Слуге I. 31.
 Смрт I. 52.
 Спахија I. 109.
 Спиноца I. 155. II. 58.
 Справишће вид. сабор.
 Србија I. 157. II. 31.
 Срезњевски I. 182.
 Стелник I. 53, 120, 163.
 Стипић Јосефина I. 36.
 Стипић Ј. Михаљ I. 21, 36.
 Стивенсон I. 144.
 Судбени поступник II. 61.
 Südslavische Zeitung, II. 92.

Т

- Такачи I. 17.
 Тернус Јосеф I. 79.
 Ткалац Јосо Ив. I. 21.
 Ткалац Јосо Ст. I. 20.
 Ткалац Катица J. 34.
 Ткалац Надо Ст. I. 25, 31.
 Ткалац Михаљ Павловић I. 9.
 Ткалац Стефан Михајловић I. 7.
 Травник II. 50.
 Трговина I. 9. II. 21, 24.
 Трсат I. 53.
 Тумбас I. 10.
 Турањ I. 53.
 Туропоље I. 7.
 Турополци мађарони I. 195.
 Турска I. 68.
 Турци I. 8, 27.

У

- Унгер Франц I. 4. II. 81.
 Унијати I. 3.
 Управа аустриска I. 43.
 Урбаријални ред II. 3, 4, 9.
 Ускоци I. 3.
 Уставобранитељи у Србији I. 157.
 Утјешеновић Острожински I. 191.
 Уршулинке I. 20.

Ф

- Факултети теолошки II. 40.
 „Фауст“ II. 60.
 Фердинанд V. I. 183.
 Феудалство I. 193.
 Философија, школски течај II. 56.
 Флуг Фон Лајденкрон I. 42.
 Фојница II. 47.
 Франкофили I. 31.
 Франкфурт на М. II. 90.
 Франц I. (II.). I. 16, 30, 48, 123, 144.
 Франц Карл, надвојвода I. 180.
 Французи I. 26, 32, 40.
 Фрањевци карловачки I. 129.
 Фратри I. 131.

Х

- Хајделберг II. 88.
 Хајне II. 72.
 Хајош I. 9. II. 23.
 Ханжић Никола I. 30 38.
 Хаулик, бискуп I. 198.
 Хаушка Ото, капелник I. 164.
 Хегел I. 155.
 Херман А. патер, гвардијан I. 177.
 Хипотека II. 5.
 Хиршфелд М., књижар I. 139.
 Хисториософија II. 94.
 Хоенцолерн — Хехинген II. 67.
 Хољевић, заставник I. 102.
 Хорватић Агата I. 9.
 Хрватство старо I. 185.
 Хумболт А. I. 4.
 Хус II. 89.
 Хусити I. 154.

Ђ

- Ђирил и Митодије II. 41.

Ц

- Царине II. 25.
 Цесте II. 29.
 Цехови I. 27.
 Црква православна II. 36.
 Црна Гора II. 42.

Ч

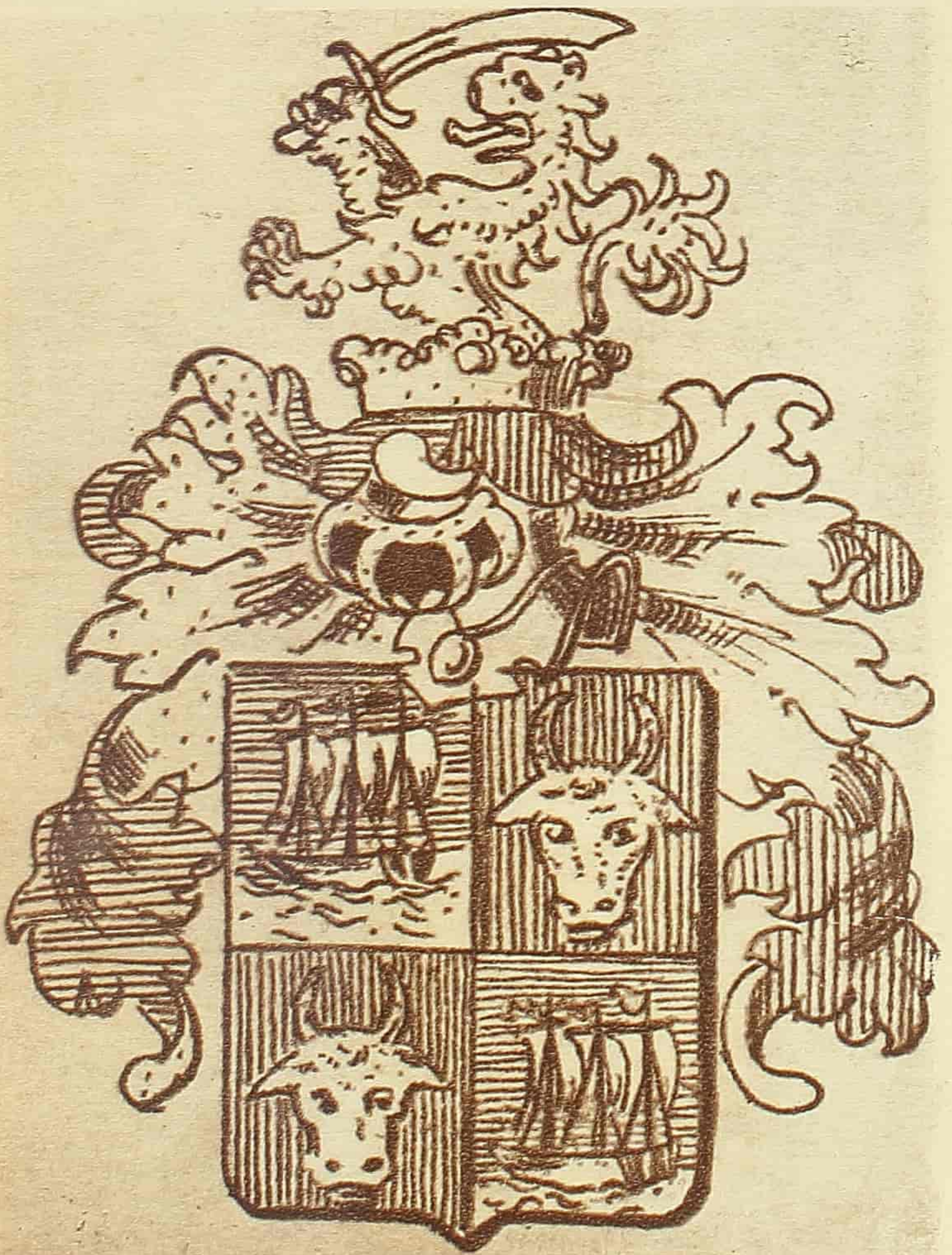
- Чапловић I. 177.
 Чегетек племић I. 195.
 Ченгић Смаил ага II. 44, 105.
 Чеси I. 158.
 Чичко Јурај I. 62.
 Чиновоници I. 43, 45.
 Чолић генерал I. 29.

Ш

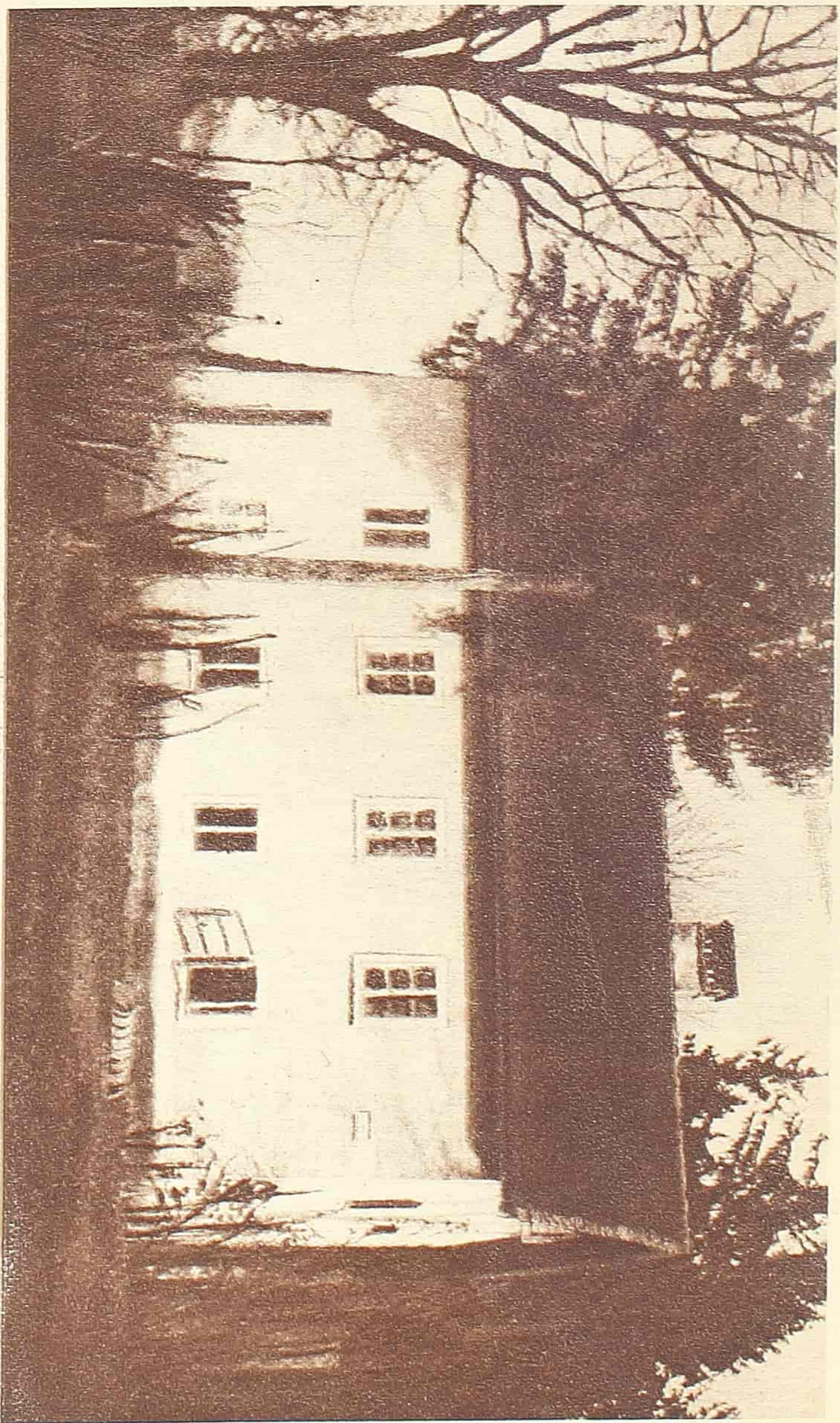
- Шајлок I. 35.
 Шамбор, гроф де I. 135.
 Шарл X. I. 137.
 Шафарик I. 170, 173, 177. II. 96.
 Швабоманија I. 49.
 Шенбрун I. 25.
 Шичер I. 3.
 Школе I. 19, 53, 102, 124, 128. II. 8, 29, 77.

- Шлегел II. 73.
Шлосер, хисторик I. 151.
Шмерлинг II: 101.
Шмит Христоф I. 152.
Шовинизам мађарски I. 17, 178
Шокци I. 3.
Шоштар, Календар I. 188.
- Шпилберг I. 76.
Шпорер Јосип I. 30, 38.
Штаудуар I. 69.
Штраус Д. Ф. I. 152.
Штросмајер II. 114.
Шуша Марија I. 54.
Шули Ромуалд, патер I. 131.

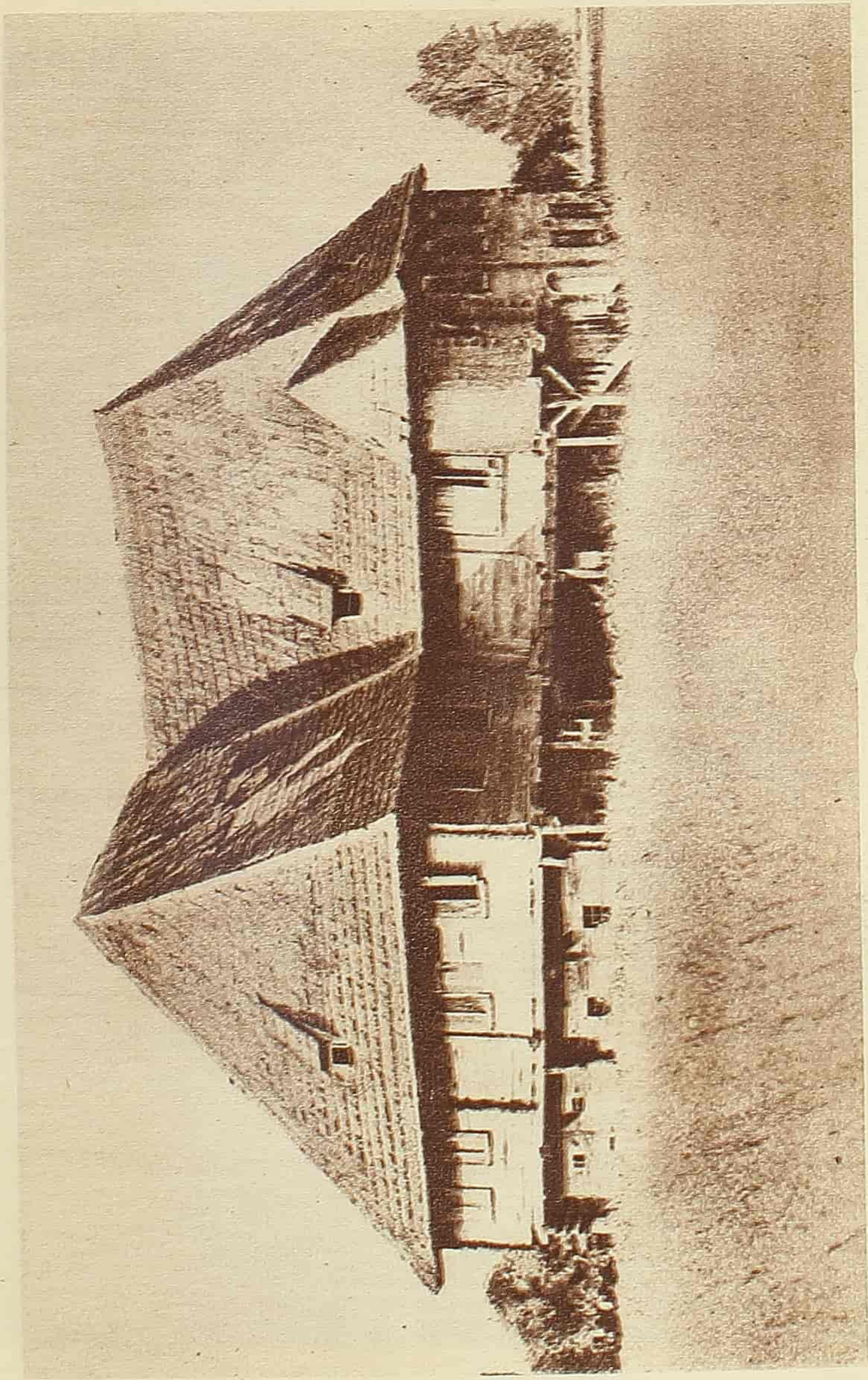

2. Племићки грб обитељи Ткалац.

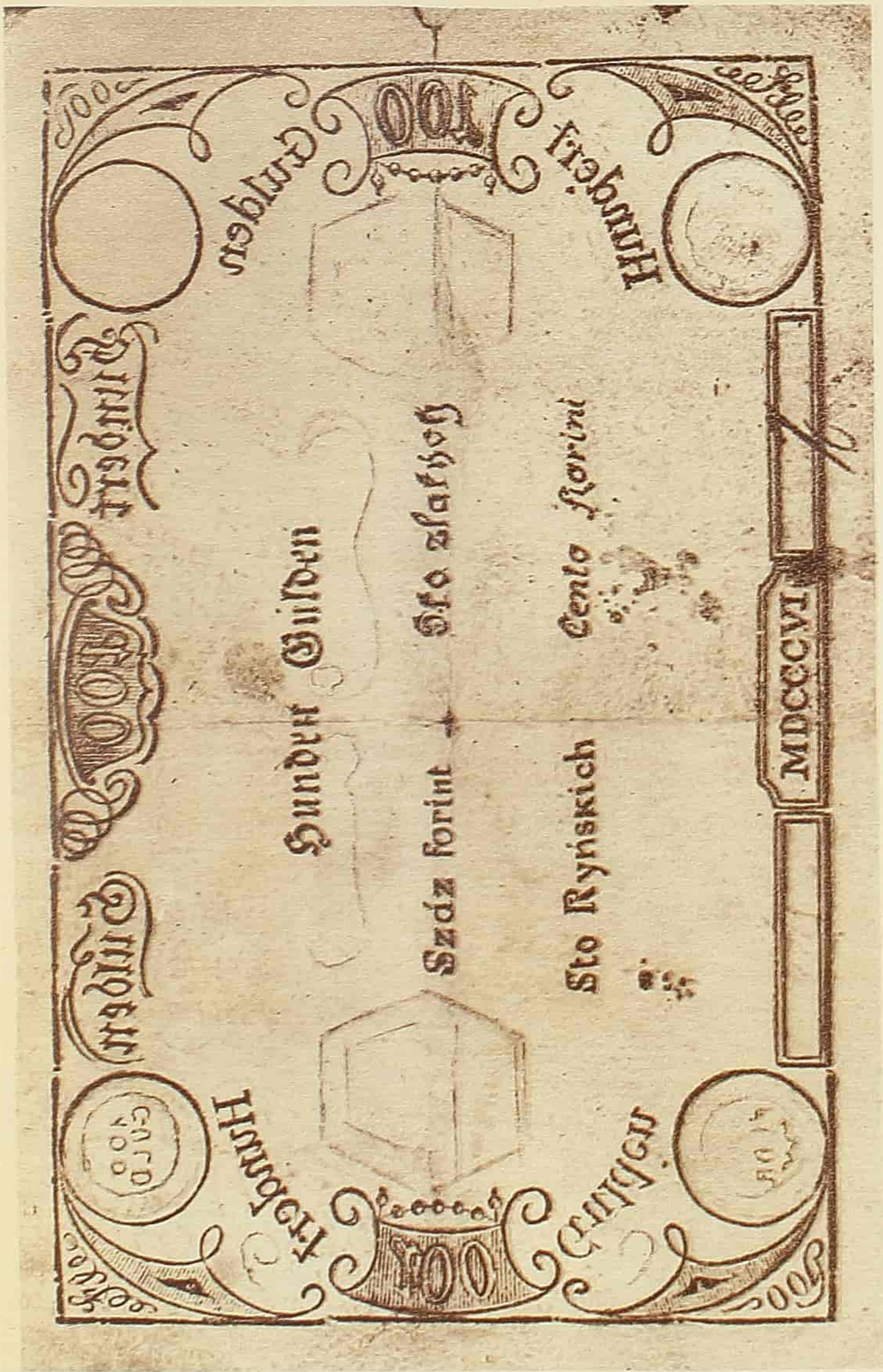
3. Курија обитељи Ткачад у Волдокрају покрај Карловца.

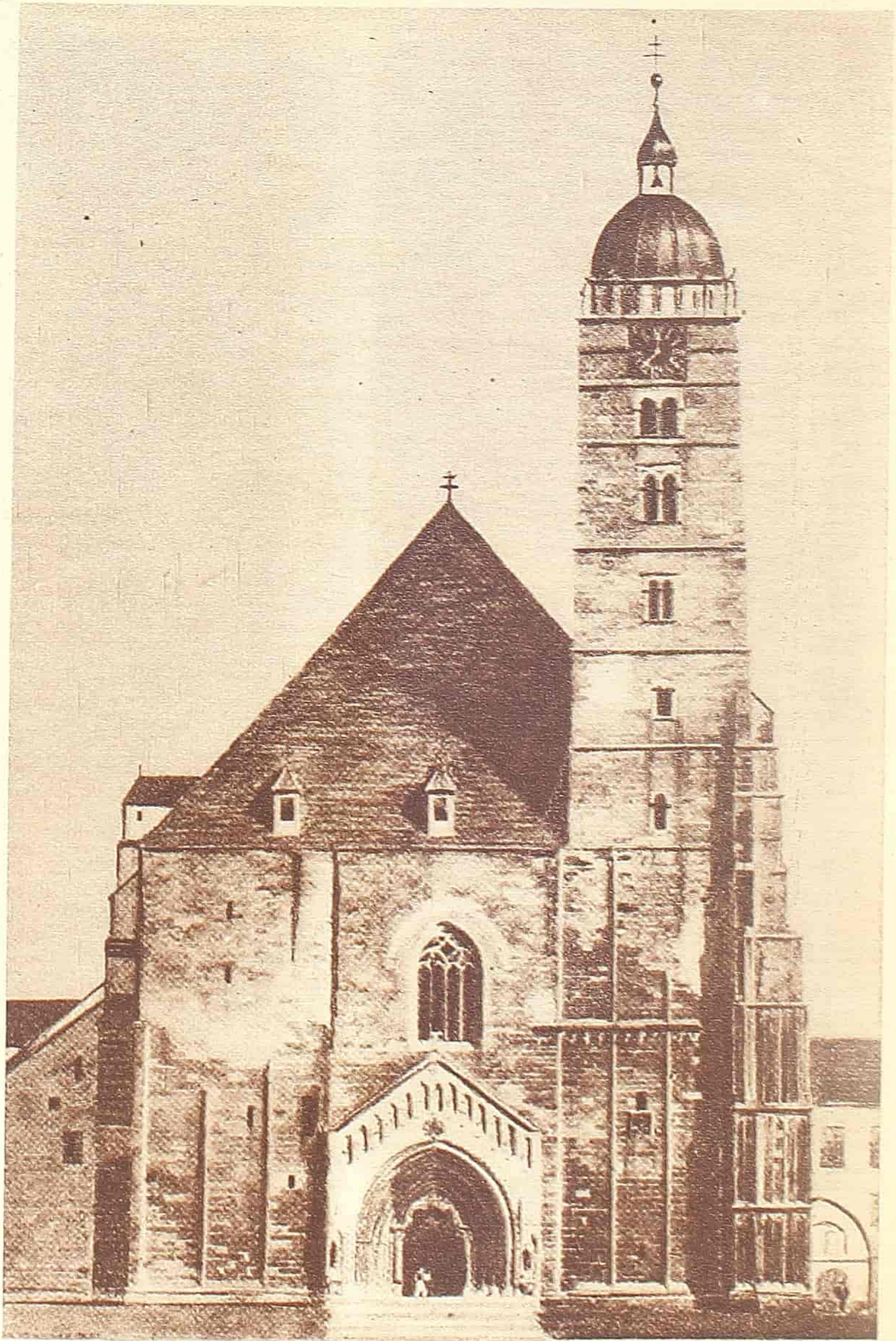
4. Куриловец. Племићки Двор у Туропољу.

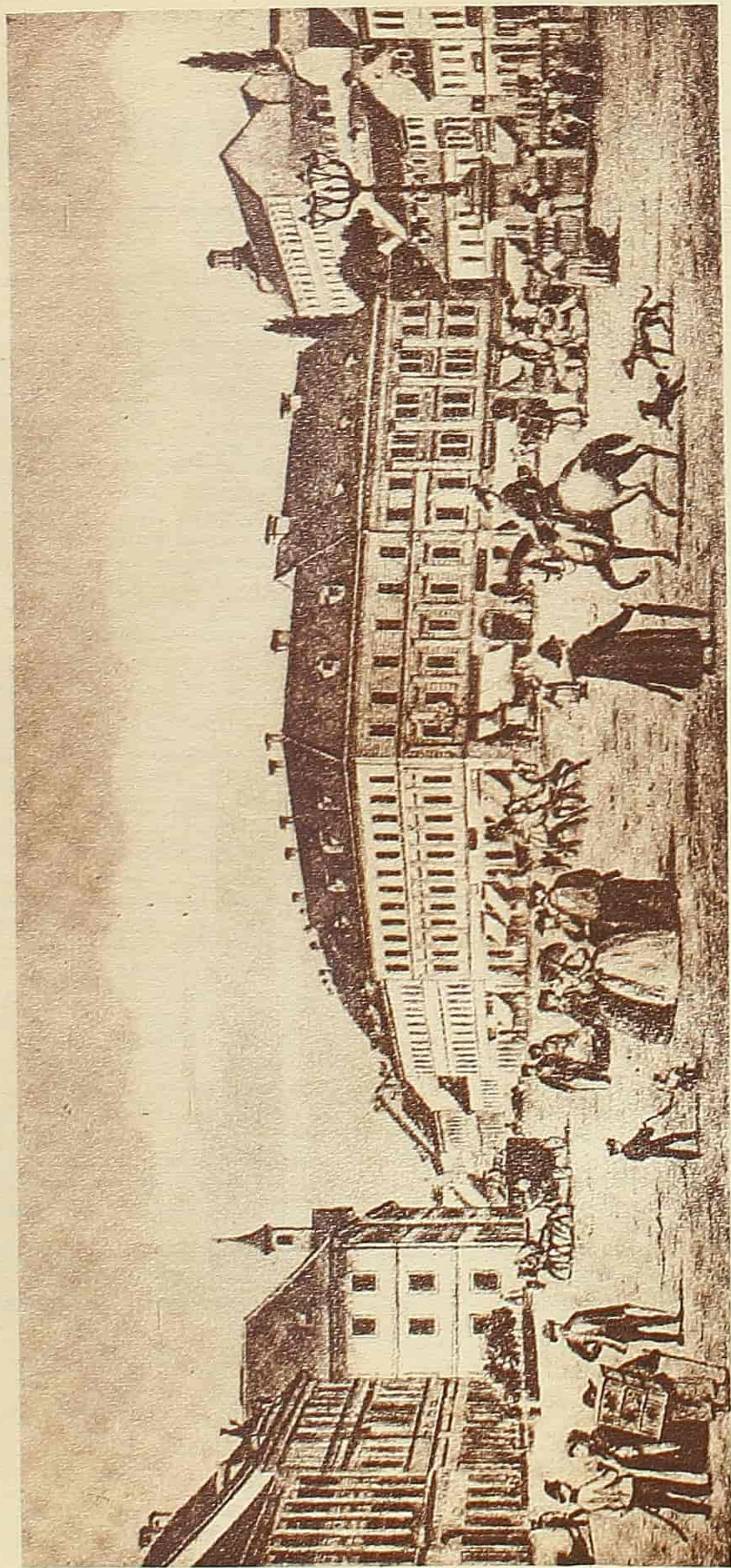
5. Тип старе дрвене цркве у Хрватској.

б. Ревере једне аустриске Банко-цедуље из године 1806.

7. Фасада старе загребачке катедрале.

В. „Хармица“ у Загребу, данашњи Јелачићев трг.
(Хинова литографија год. 1861)

NOVINE HORVATZKE.

TECHAJ I.

Dana 6. Proszinca 1835.

BROJ 1.

Iz Zagreba. Dan 30. meszeeca Grudna 1. 1834 zaradi obchizke y nenavadne radozti, z kojum nam je oszvenul, oszebujnoga zpomienka je vreden. Y zato z izpiszom veszelya nashega Horvatzke Novine radovolyno zapochimlyeno. Ov najure dan Nyih Excellenczia, Gozpodin *Alexander Alagovich*, Biskup Zagrebeccki y Kraljevzki Chazti Banzke Nameznik szvetechno obszlu-saval je petdeszeto leto mashnichtva szvojega. K ovoj szvetechnozti vre podvecher dana 29. ob 6 vuri najpervich z velikem zvanom vu ztolnoj ezirkvi, y zatem ze zkuzvouenyem po vszeh ezirkvah zuamenye je dano; izti vecher kaszueshe szledela je pri Nyih Excellenczii Gozpodinu Biskupu musika pred gradom po bandi ovde lesechega domorodnoga Regimenta *B. Radoshevich* zpelyana. — Dan pako szvetechnozti ob 10 vuri vszi zvoni varasha vjavili sze jeszu, y vesz Clerus z Gozpodini Kanoniki ishel je pred Nyih Excellencziju, kojega z prosbeczium vu ezirkvu dopolyashe: vugodno szala oglaszi sze perriput novi velike ezene ezevnik ili orgule, y onda z musikum ovdeshnayega zkladnoglasznozti drustva pochela sze je masha z popevkum: „*Hodi duk szeti*“ itd. Pri ovoj meshi bila je vnosina obodvojega zpola, vszaloga ztalisha y reda nazochna, koju je velichantzvo Novomashnoga Partira vu prahu peniznosti pred Vszanoguchem zkrusheuoga vu zasganu pobosnozti pozstavilo, y na lyubav proti milozivnomu ovomu domovine Zavetniku genulo, kotera vre prez toga gorucha lyubav josh bolye ochitovala sze je, da ovdeshnayega Szl. Kaptoloma G. Kanoniki, za iztinzko szvoje y szereheno nagnenye izkazati, na vszu pri oltaru dvorbu do zadnyega noshenya szvechnyakov y kadilnicze Nyih Excellenczii Preizvishenomiu Gozpodinu Novomashniku milovolyno alduvali sze jeszu; koja oszebujna pelda vnogoni zaizto lyubavi szuzaz z oka je zvalila. Kad bi sze zadnyich me-

sha med sziosnem puezanyem vojakov Cz. Kr. Divizie Regimenta gorerechenoga, ter Szlob. Kr. Varasha y Kaptoloma z velikum paradum na Kaptolomzkom piazu pozstavlyeneh Purgarov, y med germenym musarov z popevkum: „*Tebe Bose hvalimo*“ dokonchala: Preizvisheni Gozpodin Biskup, kakhoder doshavshi, tak y odiduchi blagoszlov delil, y med Clerom vu redu z jedno y z druge ztrani ztojechem od vszeh redov y ztalishov Gozpode zprevodyen vu grad povernul sze je, obraduvan z veszelem pozdravlyenyem vszega puka, koj Nyemu z jezero glasznii: „*Bog sici*“ nepreztaneze vikal je.

Ob dvch vurah popoldan veliki v gradu dorsani szu bili ztoli vu treh palachah, pri kojoj priliki, poklankak G. Kanonik *Josef Wratt* doleszledelche vugodno govorenye na Nyih Excellencziju y oztalj zvishene Gozte bi bil zrekel. Preizvisheni Gozpodin Biskup od szvoje ztrani lyublyeno sze zahvalechi, najpredi Nyih Veliczantzvu Szvetlomu Czeszaru y Kralyu, zatem Szvetloj Czeszariczi, mladomu Kralyu y vszemu najvisheshemu Avstrianzkomu Rodu preszlavnu zdraviezju je napisil, koju vszi szlosno z nepretergnyenem: *Ticat* potvardisho, doklam proti Otezu y Ladavezu lyubavi puna szerdeza vu popevku „*Bose sici Franyu Czara*“ hi sze bila zlejjala.

Zatem zdraviezja pila sze je za Nyih Excellencziju Gozpodina Biskupa, da Mu Oteez nebezki josche vnoga leta za obchizko dobro y na haszen szvete vere vu naruchaju Horvatov presiveti dopuzti. — Postlam napitnicze y zdraviezze za nazochne y nenazochne domovine chuvare, branitelnye y vsze zadnyich verne domorodeze poleg zarohorvatzkoga obichaja: „*Bog sici*“ zpite y po naski spevane szu bile.

Navecher bil je gornyi y dotnyi varash po dobrovolynozti ztanovnikov na znamenye prestimavanya te szvetechnozti povszud razszvechen.

